

MA 3.133

ERDÉLYI MÚZEUM

AZ

ERDÉLYI MÚZEUM-EGYLET BÖLCSELET-, NYELV- ÉS TÖRTÉNET-
TUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLYÁNAK KIADVÁNYA

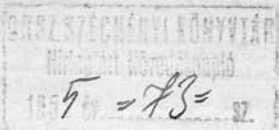
XII. KÖTET

SZERKESZTI

A SZAKOSZTÁLY VÁLASZTMÁNYAVAL EGYETÉRTVE

Dr. SZÁDECZKY LAJOS

TITKÁR

KOLOZSVÁR

AJTAI K. ALBERT SAJTÓJA

1895

TARTALOM.

I. Értekezések.

	Lap.
<i>Balogh Arthur dr.</i> : A belga alkotmányrevízió	26
<i>Bálint Gábor</i> : A mongol császárság története	121, 209, 248
<i>Békésy Károly dr.</i> : Az arányos képviseleti rendszer	413, 477, 513
<i>Boros Gábor dr.</i> : Berzsenyi eszthetikai és kritikai munkássága	192, 260, 320
<i>Cserép József dr.</i> : A Sallustius és Cicero-féle Invectiva	335
<i>Fenichel Sámuel</i> : A dák kardokrol	1
<i>Finály Henrik dr.</i> : Érdekes római régiség	365
<i>Goptsa László dr.</i> : A magyarországi örményekről	375
<i>Gyalui Farkas dr.</i> : Egy székely katona költő a mult századból	77
<i>Györke Lajos</i> : A fogarasmegyei oláhok építkezési és lakás-viszonyai	129
<i>Moldován Gergely dr.</i> : Felméri Lajos	65
<i>Szamosi János dr.</i> : A nők az ókori görögöknél	177
A nők a régi görög irodalomban	293
<i>Szádeczky Lajos dr.</i> : Hogy éltek az erdélyiek 2—300 évvel ezelőtt	8
Cserei Mihály végrendelete	388, 429, 493 és 546
<i>Thallóczy Lajos dr.</i> : Északkeleti Európa s az újabb magyar irodalom	84, 15
<i>Téglás Gábor dr.</i> : Dák várak Udvarhelymegye keleti és északi hegyvidékein	237, 312
<i>Versényi György dr.</i> : Medgyes Lajos élete	420, 461, 529
<i>Wertner Mór dr.</i> : A Kőkényes Ré-nold nemzetiség Erdélyben	347
Maran bán	383

II. Irodalmi szemle.

I. Hazai irodalom.

	Lap.
Az erdélyi nemesség czimerei. <i>Sz. L.</i>	149
<i>Berger Albert dr.</i> : A besztercei levéltár oklevelei. <i>Veress Endre</i>	399
<i>Boros Gábor dr.</i> : Vadnay Károly. <i>F.</i>	358
<i>Concha Győző</i> : „Politiká“-ja. <i>B. A. dr.</i>	219
<i>Csánki Dezső dr.</i> : Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. <i>M. S.</i>	354
<i>Doby Antal</i> : A Lónyai család története. <i>d. i.</i>	449
<i>Ferenczy István</i> : Életpályák. <i>Szamosi János</i>	98
Főiskolánk története. <i>Vas Miklós</i>	503
<i>Gál Kelemen</i> : Trendelenburg bölcsészeti rendszere, tekintettel Kant-ra	280
<i>Hunfalvy Pál</i> : Az oláhok története. <i>Moldován Gergely</i>	94
<i>Kórody Péter</i> : Gyulafehérvári Évkönyv. <i>Téglás Gábor</i>	499
<i>Gróf Kuun Géza</i> : Relations Hungarorum cum Oriente. <i>M. S.</i>	270
<i>Márki Sándor dr.</i> : Arad vármegye és Arad sz. kir. város története. <i>Lázár Gyula dr.</i>	352
<i>Moldován Gergely</i> : Nyílt levelek a bukareti román kulturliga elnökéhez <i>Urecheia A. Lászlóhoz</i>	38
<i>Nagy Ferencz</i> : A bölcsészet története. <i>Szlávik Mátyás</i>	410
<i>Pap Károly</i> : Tóth Ede élete és művei. <i>Krenner Miklós</i>	158
<i>Schwarz Gyula</i> : Politikája. <i>GHR.</i>	395
<i>Sebestyén Gyula</i> : Az Árpádok története. <i>M.</i>	357
<i>Siebmacher-féle Wappenbuch</i>	281

	Lap.
<i>Simonyi Zsigmond</i> : Tüzetes magyar nyelvtan. <i>Demek Győző</i> dr.	501
<i>Szabó Károly</i> és <i>Szadeczky Lajos</i> : Székely oklevéltár. s. s.	153
<i>Szilágyi Sándor</i> : A magyar nemzet története	37
<i>Tibád Antal</i> : A román kérdés és a magyar nemzetiségi politika. (o.)	40
<i>Vigyázó Ferencz</i> : A pragmatica sanctio. y. s.	100
<i>Weber Antal</i> : A Délvidéki Kárpát Egyesület Kalauza. <i>Téglás Gábor</i>	156

2. Külföldi irodalom.

<i>Ardy Lajos Ferencz</i> : Philosophia a közép-iskolában. <i>Brassai Sámuel</i>	41
<i>Flint</i> : A socialismusról. <i>Szlávik Mátyás dr.</i>	273
<i>Kronos</i> újabb tanulmányai. <i>M. S.</i>	223
<i>Scartazzini G. A.</i> : Dantologia. <i>Cs. Papp József</i>	445
<i>Schroeder</i> : A tolstoismus. <i>Szlávik Mátyás dr.</i>	150
<i>Weihinger</i> : Kant kommentárja. <i>Szlávik Mátyás dr.</i>	224

III. Kötőfélék.

Milleniumi képtárgyak Kolozsvármegye történetéből	51
Emlékezés Fenichel Samura. <i>Veress Endre</i>	56
A magyarok első nyomai az Altai óshazában. <i>Gróf Kuun Géza</i>	58
<i>Gróf Kuun Kocsárd</i> necrologia	101

	Lap.
<i>Thorotzkai Sándor</i> : Ehelleus = Achilles-é vagy Illés?	102
Adalék a Hóra lázadás történetéhez. <i>Vas Miklós</i>	105
Naplójegyzetek a Hóra lázadás pusztításáról. <i>Veress Endre</i>	162
Fenichel Samu emlékezete. <i>V. E.</i>	168
Cantu Caesar necrologja. <i>Márki Sándor dr.</i>	226
Viták a magyar nemzet eredete kérdésében	229
<i>Gróf Zichy Jenő</i> kaukázusi expedíciójáról	231, 359, 403
Egyedi Efraim jelentése a Hóra lázadásról	282
<i>Finály</i> : Régészeti új leletek Kolozsvárt	400
<i>Gyalui Farkas</i> : Szentjóni Szabó László emlékezete	455
Az „Olesó Könyvtár” legújabb kötetei	457
Válasz M. B. urnak. <i>Sz. L.</i>	459
<i>Halász Ignác</i> : Szarvas Gábor	506
<i>Kanyaró Ferencz</i> : Székely népdal Oláhországról	555
Az erdélyi nemesség címerei II. f. stb stb. stb.	556
(Apróbb közlemények.)	
Folyóiratok 59, 106, 173, 233, 362, 290, 407, 458, 510 és 559	
Irodalmi újdonságok	287, 360, 404
Új könyvek. <i>Gyalui Farkas</i>	63

Hivatalos Értesítő.

<i>Szakosztályi Értesítő</i> 109, 176, 236, 292, 512	
Szakosztály tagjai névsora	114, 115
<i>Tagdíj fizetések</i> nyugtázása és <i>Tudnivalók</i> a borítékon.	

ERDÉLYI MÚZEUM

XII. kötet.

1895.

I. füzet.

A dák kardokról.*)

A római csalam előtti ős dákok védő és támadó fegyvere kétségkívül más fémből, nevezetesen vasból voltak készítve. E féltelmes, harcziás »barbár« nép, korát felülmúló, praktikus fegyvernemekkel harczolt és szívós kitartását nemcsak czélszerű hadi beosztásának és szervezetének, hanem előnyösebb fegyvereinek is kell tulajdonítanunk.

Tudjuk, hogy Domitianus küldöttje (legatus) Cornelius Fuscus (82-ben Kr. u.), mily jelentékeny vereséget szenvedett, s hogy a Trajánus híres legiói, melyek e kor legjobb katonáiból állottak, csak több véres csata után, mily nehezen igazhették le e népet.

Egyike a legnevezetesebb és ritka, speciális fegyvernemeknek, a befelé görbülő rövid kard, vagy *κοπίς*, copis. Curtius (VII. köt. 14., 24. l.) így írja le: »*copides erant gladii curvati, falcibus similes.*« E sarló alakú kardok szúrásra alkalmatlanok voltak, de annál veszélyesebb *ütő* és *vágó* seb volt velök ejthető. A klasszikus írók egyhangúlag, mint »barbár fegyvert« tüntetik fel, (»βαρβαρικὴν κοπίδα« Alex. 637. lap A.), melynek származását keleten kell keresnünk, mint pl. a persáknál (Xenophon, I. p. 7. A.)

A rómaiak e görbe kard más nemét is megkülönböztetik és ez a keskegyebb és nagyobb pengéjű *sica* (sicarius, sicarii), melyet thrák eredetűnek tartanak (Joseph. Ant. XX. 7.). Különben már Thucydides is (II. 167. c.) úgy említi, mint a *thrákok speciális fegyverét.*

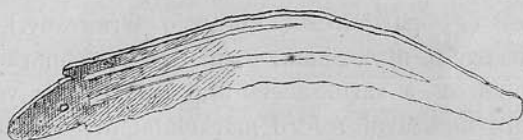
A másik bizonyítéka e fegyvernem tényleges létezésének a számos római monumentum. Első sorban a Traján oszlopát említem

*) A Traján oszlopán kifaragott dák fegyverekről és vázokról Király Pál munkatársunk írt részletesen folyóiratunk IV. köt. 424—452. lapján; s e tanulmány kiegészítéséül közöljük most Ausztráliában elhunyt néhai Fenichel Samu hátrahagyott dolgozatát.

Szerk.

E fegyvernem ritkasága arra enged következtetnünk, hogy nem lehet a dák hadsereg rendes és közönséges fegyvere. Úgy látszik, *csak a törzsfőnökök viselhettek ilyent*, mint valami vezérkardot. Feltevésem mellett szól az is, hogy miért oly ritka a Traján oszlopán is; és míg rendszeren a többi fegyvernemmel harczoló dákok jórészt hajdonfejúek, *addig a görbe kardosak phrigiai (lőnöki) sisakkal* vannak ábrázolva. Az *ádám-klisszii* dobrudzsai emlék is e mellett szól. A görbe karddal harczolók szintén fejhez simuló, egyszerű (török fez alakú) sisakot hordanak, testök széles fém- vagy bőr *szalaggal* van beburkolva, mely páncélz gyanánt szolgált (lorica). Kétségtelen tehát, hogy *a görbe kard vezéri kiváltság* volt, hihetőleg a vas ritkasága miatt.

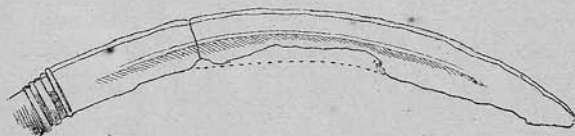
1. ábra.

Az 1. kép a *csákla*-i példányt ábrázolja, mely a n-enyedi kollégiumi régiségár egyik legbecsesebb, jól konzervált tárgya. Lapos, mérsékelt hajlású pengéje két, a kard irányával paralell vércsatornával van ellátva. Hegye visszahajló, foka vastag, éle finom. A markolat-nyújtvány csak egy lyukú, mely hosszú nyelet tételez föl. 1889-ben a *Gruju Luki*-nak nevezett helyen egy szép és ritka nagyságú lándzsával együtt, tehát oly helyen találták, melyet már elég jól ismerünk és a melyről tudjuk, hogy a római uralom előtt Dácia egyik legjelentékenyebb őstelepe volt. Herepei tanár úr igen helyesen tartotta már kezdetben e copist dák eredetűnek.

A 2-ik ábra görbe-kard alakú Mérsékelt félhold alakúlag görbe, keskeny pengéjű, melyet erőszakosan törtek ketté. Lelhelye Turnu-Szeverin közelében, a Duna parton, a Traján hid lábaival

parthoknál igen kedvelt harci eszköz. Az Amboglannában (Birdoswald, Angolország) állomásozott Cohors I. Aelia Dacorum által Julius Modius tiszteletére dedicalt fölratos táblára is ilyen kard lévén vésve, valószínű, hogy a rómaiak meghagyák Dáciában sorozott segéd-csapatáiknak megszokott nemzeti fegyvereiket.

egy irányban; találta Cesár Boliac román régész 1871-ben, több más római tárgy kíséretében. Jelenleg a bukuresti román nemzeti múzeum régiségtárában őriztetik. Hossza 36 cm., a penge szélessége 4 cm. Éle csorbás, foka 0·5 cm. vastag, hegye visszahajló. A markolat töve 3·8 cm. széles s díszített pánttal van ellátva. E tárgy

2. ábra.

hosszú nyélre enged következtetni. Középen egy vércsatorna nyoma látszik. Igen rosszul konzervált, jelenlegi súlya 186 gram.

A 3-ik ábra egy másik ily görbe kard alakját tünteti feli melyet 1864-ben Papazoglu őrnagy *Comani* (Dolzsú-megyei) románia, falu ősteleperől szerzett. Ez igen jól konzervált példány szintén jelenleg a bukuresti régiségtár tulajdona. Csak a közepétől fellelé

3. ábra.

görbe mérsékelten a penge, hegye felé folyton keskenyedő. Hossza 37·5 cm.; szélessége a markolatnál 3·8 cm.; a hegyénél 1 cm. Foka 0·6 cm. Éle ép, erős, csak kevésbé csorbás. Jelenlegi súlya 217 gram. A markolat nyújtott, vagy egyszerű lapos, a penge tövével valamivel keskenyebb, és két lyukú.

A 4. ábra: fénykép-részlet az ádám-klisszui (dobrudzsai) egyik domborműről. Egy *barbár-főnök* (dák, trák?) küzdését ábrázolja, egy római katonával. A hegyes sisakú római auxiliaris katonán kígyó-pikkelyű *loricat* látunk, (Θωγᾶς φολιδιωτης) ki balkezeiben hosszú, térden alóli pajzsát (Scutum Θουγᾶς) tart, karjait tekerces *manica* (χερσῆς) lábát *ocrea* fedi. Baloldalt a vállhoz kötve a *spatha* hüvelye csüng. Jobb kezében hosszú *spatha hispanicát* tart (σπαθη) hasfödésre irányítva. Vele szemben egy barbár főnök áll. Fejét kerek kucsma vagy »fez«-szerű sisak takarja. Arcza barbár-jellegű,

hosszú szakállal. Egész testét szalag-vért fedi. Kezeiben nagy, nehéz *copist* forgat. Nem is gondolva a halálos szúrásra, hatalmas fejcsapással akarja megelőzni és ártalmatlanná tenni dühös ellenfelét.

4. ábra.

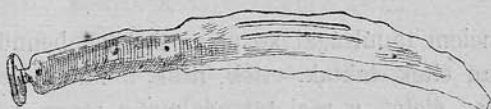
Lábainál egy hosszú *lándzsával feltegyverkezett*, elesett vagy sebesült barbár tekszik, kit a római harcoképtelenné tett. E rendkívül érdekes dombormű a bukuresti múzeumban van.

5. ábra.

Az 5. ábra szintén odaváló dobrudzsai fénykép-részlet a trophéum egyik alapzatából, melyen ellenséges védő és támadó fegyverek vannak kifaragva. Ez alkalommal csak az a kis *copis* érdekel bennünket, mely igen-hasonlít a Traján oszlopán levő kisebb félkezű kezelésre alkalmas *copis*okhoz.

A 6. ábra a sarmisaegethusai (Várhely, Hunyadmegyében) példány hű alakja, melyet 1883-ban a dák főváros ásatói, Téglás Gábor és Király Pál a Mitraeum közelében ástak ki. Az igen jól konzervált példány hossza 30 cm. A penge szélessége 4·5 cm. A mérsékelt görbe 19·5 cm. hosszú penge közepén legszélesebb és két paralell vércsatornával van ellátva. Foka 0·6 cm. vastag. Éle finom,

6. ábra.

hegye tompa. Markolat-vasa rövid, biztosan félkézre számítva, lapos fával, vagy csonttal volt ellátva a kényelmes kezelés céljából, mely 3 négyszögű szeggel volt odaerősítve, melyek közül egy még most is benn van. Korongszerű gombbal végződött, melynek hivatása volt a kicsúszást megakadályozni. Az alak eredeti típus, melyhez hasonlót a Traján oszlopi domborműveken látunk.

És végre a 7. ábra egy, a Traján oszlopán levő dák harcosot (főnököt) tüntet fel, ki félkézzel kezeli *copis*-át és csak összehasonlítás szempontjából idézem. Alakja rendes, csak egy kissé a hegyénél igen hirtelen görbülő és ezért némi hasonlatot mutat az

7. ábra.

úgynevezett »kaczor kés«-ekhez (oláhuul koszor), melyeket Erdélyben a parasztok mindenütt használnak. S nem épen lehetetlen, hogy e sajátságos kések a *copis*ok utánezatai.*)

FENICHEL SÁMUEL.

*) Az ó egyiptomi királyok jelvényei közt ott találom a »sarlós« kardot. Ezt a kardot görbe alakjáról elnevezték »*czomb*«-nak, egyiptomi nyelven »*chopesch*« (olv. khopes). Vajjon nem ez-e a *κοπις* ősapja?

Finály.

Hogy éltek az erdélyiek 2–300 évvel ezelőtt.¹⁾

A történelem tanulságai közül az érdekel bennünket legközelebről, hogyan éltek, laktak, ettek, ittak, mulattak őseink, elődeink. Szóval, látni az életet, a régi társadalmat a maga rendes mindennapi köntösében, nyilvánulásában.

Ennek a hű képét visszavarázsolni nem könnyű feladat, mert a mindennapi, közönséges dolgok feljegyzését az emberek nem igen tartották s manapság sem tartják érdemesnek. A történeti feljegyzések tárgyául rendszeren a rendkívülit, a szokatlant, a háborúkat, a nagyobb szerű változásokat tekintették.

Az erdélyi társadalom, az életmód jóformán egyetlen reánk maradt leírását is ilyen átalakulásnak, változásnak köszönhetjük. Annak, midőn a kis Erdélyország megszűnt külön ország, önálló fejedelemség lenni, midőn 200 évvel ezelőtt visszacsatoltatott a magyar királysághoz, új kormányforma, a főkormányszék (gubernium) vette át az ország igazgatását, idegen (német) katonaság lepte el az országot, német »commandérozó generálisok« és tisztek új szokásokat, életmódot, »náj módit« hoztak divatba az addigi patriarchalis régi erdélyi szokások helyébe.

Ez az átalakulás indította a múlt század elején egyik »hazája felfordúlt állapotján szánakodó igaz haza-fiát és gyökeres székel«-t, báró altorjai *Apor Pétert*, hogy megírja nagybecsű munkáját, melynek czíme: »*Metamorphosis Transylvaniae* avagy az erdélyi régi szokások és rendtartások, az kik voltak s múltanak s újak származtanak.«

Ez a főforrásunk Erdély régi társadalmi életének megismerésére. Kiegészítik ezt az erdélyi történet- és emlékirók, a szokimondó, zsémbes, de mindig érdekes Cserei Mihály historiája, Kemény János,

¹⁾ Felolvasás a kolozsvári »diák-asztal« javára, 1895. jan. 5.

Bethlen Miklós önéletírásai, Szalárdi Siralmas krónikája, Haller Gábor, Péter és mások naplói, Szamosközy, Bethlen Farkas és mások történeti munkái, Bethlen Gábor fejedelem számadáskönyvei, Bornemisza Anna fejedelemasszony gazdasági naplója, régi szakácskönyvek, levelezések, följegyzések, az iparos czéhek iratai, stb.

Hálás feladat volna ezekből megírni a régi erdélyi fejedelmi kor társadalmi életét. Én czélonhoz képest csak annyit ölelek fel belőle, a mennyi egy felolvasás keretében elér.

Tekintettel a *diák asztal*-ra, melynek üdvös intézménye javára történik e felolvasás, kezdjük az *étkezésen*, és pedig a fejedelem ebédjén.

Mint minden udvarnál, itt is megvoltak a sajátzerű nyugati, és keleti befolyásra emlékeztető ceremóniák, de a melyek rideg chablonszerűségén áttört a magyar kedélyesség, mesterkéletlenség. Ugy hogy a ceremóniákat szorosabban inkább csak idegen vendégek jelenlétében tartották, máskor a ceremóniásan kezdődött lakoma gyakran fejlődött fesztelen mulatsággá, melyen az urak fent, a a szolgák lent dőltenek ki egymás után, s volt eset rá, hogy a várpiacson a pohárköszöntőkre üdvölvést tevő katonák is addig ittak, míg egymásra dőltenek.

De hát udvari ceremonia még is volt, és pedig ilyenforma:

Tíz órakor volt az ebéd, hatkor a vacsora. A konyhamester tíz órakor felment a fejedelem lakosztályába s jelentette, hogy kész az éték. A főpohárnok a többi pohárnokokkal megterítették az asztalt s előhozták a meghámozott fehér czipókat. Az asztalra köröskörül ezüst s arany fonallal kivarrott egy singnyi szélességű keskeny abroszt tettek s azon felül úgy terítették be tiszta fehér abroszszal az egész asztalt. A konyhán az étkeket ezüst tálakban kitalván, az étékfogók selyemmel varrott kezkenőkkel átkölte vitték fel a fejedelem ebédlő palotájába. De még milyen ceremóniával! Az étékfogók előtt a konyhamester lépdelt gyalogszerrel, előtte az asztalnok szerszamos paripán ülve, süvegében három szál darutoll, vagy ráróttoll forgóval, medályba foglalva. Az ebédlő grádicsa előtt leszállott a lóról s gyalog vezette tovább az étékfogókat a fejedelem asztaláig. Ott lerakatván az első tál étkeket, jelentették a fejedelemnek, a ki a fejedelemasszonynyal kijött az ebédlő-palotába. Ha tanácsurak vagy más vendégek voltak nála, azok jöttek ki legelől, azután

a főhopmester (udvarmester), kezében magánál magasabb ezüstös nádalczával, melynek a középit fogta s végül jött a fejedelmi pár. Az ebédlőben elhaladván a rendet (sorfalat) álló urak között, az asztalfőnél megállottak. *Kézmosás* következett. A főpohárnok másodmagával nagy térdhajtással ezüst mosdómedenczét, ezüst mosdókorsót és skofiummal kivarrott törülköző kendőt hozott elő s elsőben a fejedelem, azután a fejedelemaasszony mosta meg a kezét. Ha külföldi udvaroktól követ volt jelen, egyszerre töltötték mind a fejedelemnek, mind a követeknek kezekre a vizet s egyszerre törülköztek a kendőhöz. Kézmosás után a fejedelem levette fejről zöld bársony nyusztos kozák süvegét s az udvari pap, ha jelen volt, máskor egy arra tanított pohárnok-inas (nemes apród) az *asztaláldást* szép halkán elmondotta. Imádkozás után a fejedelem újra feltette süvegét s a fejedelemaasszonynyal leültek ketten egymás mellé a főhelyre. A fejedelem mellett két oldalt két arasznyi ürességet hagytak s azon alól ültette le a hopmester rendre a fejedelem asztalára marasztalt vendégeket, maga a hopmester a fejedelemhez legközelebb ülén, ha ott akart enni; ha nem akart, a maga szállására ment s a kik a fejedelem asztalához nem voltak hivatalosak, szintén hozzá mentek ebédre. Az ebédre nem hivatalos többi jelenlévő urak, főemberek az ebéd kezdetén térdet hajtván a fejedelemnek s fejedelemaasszonynak szállásokra mentek.

A fejedelem háta megett az ebédnél fegyverhordozó inasa állott, karján egy drágaköves aranyas hüvelyű kard s fejedelmi buzogány volt keresztül téve. (Látszólag a fejedelmi méltóság külső jelképeként, de esetleg közeli kézi fegyverül egy Zách Felicián-féle merénylet esetére).

Míg az előétkeket ették, a főasztalnok is «ott udvarlott» az asztal körül; midőn pedig a sülteket, az «derék fogás»-t el kellett hozni, akkor térdet hajtván a fejedelemnek, az étkefogókkal lement a konyhára s ismét paripára ülén, úgy hozatta el a többi étkeket.

Mikor a sültet így elhozták, az asztalnok kivitte tálastól s arra készített külön asztalon felvágta s feltalálván, úgy vitte be az asztalra.¹⁾ (Hogy a hosszas ceremóniák közben nem hült-e ki a meleg éték, arról nem szól a krónika.)

¹⁾ *Apor*: Metamorphosis Transylvaniae 333. s köv. l.

Hogy miből állhatott egy ilyen fejedelmi ebéd, Thallóczy L. így állítja össze egy 1681-ben Ebesfalván tartott fejedelmi vendégség étlapját, a m. k. országos levéltárban őrzött eredeti számadási könyvekből:

Égett bor (t. i. pálinka) és *méhser* nyitotta meg az ebédet.

Első éték volt *«disznó kerme* (körme) eczettel». A 2. fogás *leves* rizskásával. (?) 3. *tehénhús* lével és murokkal. 4. espékelt *bárány*. 5. *káposzta*, orjával. 6. kövér *pujka*, kövér *lúd* és kövér *kappan*, olasz salátával és hideg alma-kásával. Közben *berethalmi* és *holdvilági borokkal* nyomtatták le a sok kövérséget. 7. *Csuka* következett lengyel módon édes lével. Aztán 8. *vaddisznóhús* szekfüves lével. 9. *fáczánsült* ducsácczal (azaz dulesászával). 10. Jöttek a tészták, előbb *túrós tészta* vajjal, majd mandolás *tortáta* s ezekre *rózsamáli borok*. Aztán 11. *havasi sajtok*, *elegyes gyümölcs* s asszonyi *édességek* (almapánkó, eperjes és szederjes tortáták) következtek. Végül 12. *csiga* és *marcipán*. S legvégül *égett bor*,¹⁾ és különféle pompás *borok*, a fejedelem pinczéből.

A bornak nagy keletje volt az Apafi Mihály uram udvarában. A fejedelem pinczéi telve voltak a legjobb ó és új borokkal. 1686-ban a balázsfalvi pinczében 107 (36 vedres) hordó bor állott. Ezen felül volt 13 hordó alajosság, vagyis ürmös. Méhser 12 hordóval. Lehetett ennyi, ha nem több, az ebesfalvi, fogarasi s gyulafehérvári fejedelmi pinczékben is. Bornemisza A. naplójában kuti, szempezi, martontelki, holdvilági, ekemezei, körösi, szentgyörgyi, lugosi, muzsnai, berethalmi, meggyesi és kis-selyki borok említettnek. Külföldi bort igen keveset fogyasztottak. Tokaji és franczia bort egy helyt csupán általánosságban említ Bornemisza Anna gazdasági naplója.

Az étkezésnél való borivás is külön ceremóniával járt. Mikor innya kellett az fejedelemnek s fejedelemasszonynak, az fő-innya-adó elhozta az bort, kezeiben lévő ezüst tárgyerra kitöltvén benne egy keveset, azt elsőbben az fejedelem szeme láttára megitta s úgy töltött ugyanott az fejedelem előtt abból az borból innya mind az fejedelemnek s fejedelemasszonynak. Valahányszor ivott az fejedelem, mindannyiszor az ezüst tárgyerra töltött bort meg

¹⁾ Thallóczy Lajos: Apafi Mihály vendégsége 1681-ben.

kellett elsőbben a fő-innyaadónak kóstolni. Az több asztalnál ülő vendégeknek az pohárnokok adtanak bé innyok.«

Ebéd végeztével újlag asztaláldást mondtak s azután meghatározott sorrendben (elől a tanácsurak, utánok a hopinester, aztán a fejedelem és fejedelemasszony) mentek át a fejedelem házába (lakosztályába), onnan »reverentiát tévén«, mindjárt kijöttek s kiki szállására tért. A fekete kávézás akkor még nem volt általános divatban. A fejedelem udvarában ugyan szerviroztak ebéd után török szokás szerint fekete kávé, mert a Bornemisza A. naplójában emlitenek »kis kávéhoz való négyszögletű asztalkákat«, melyek diván előtt állottak.¹⁾ De a reggeli kávéról azt mondja Apor, hogy ha »valakinek azt mondtad volna: *kell-e kávé?* talán azt értette volna, hogy állj el mellőle.« »Reggeli kávé, herbathé, csokolátának híre sem vala.« Ha valakit csokolátával kínáltál volna — mondja Apor — azt hitte volna, hogy Kucsulátára (a fogarasföldi faluba) küldöd. Reggelire az urak *fahéj vizet* ittak, melyet Brassóban főztek, vagy *aqua vitát* (élet vizet, »aranyos vizet«) különféle virágokból, fűvekből főzve aquavitás üstökben. Reggeli italul a *krampampulihoz* hasonló valami mixtum compositumot is készítettek. Égett bort (pálinkát) töltöttek egy tálba, azt megmézezték, egy-két fűgét s néhány szem malozsaszőllőt tettek közibe s aztán meggyújtván az égett bort, úgy keverték össze kanállal a tálban. Azután eloltván az égő pálinkát, lehűtötték s azt itták, fűgét evén utána. A kevésbbé úri gyomruaknak reggeli kávéja a — paprikás szalonna volt.

»A férfiak különben reggeli ital gyanánt jó csipős ürmös bort is ittanak s egészségesnek tartották, mert nem vala olyan paszomántos gyomrok, mint a mostaniaknak« — írja Cserei Mihály.²⁾

A főital tehát reggeltől estig mindig csak a bor volt.

A nagy ivások egészen udvarképesek voltak, főkép Apafi Mihály idejében. Régebbi fejedelmeink sem voltak bornemiszák. Már a Báthoryak pinczéi is híresek valának. Az utolsó Báthory Gábor, mint nagy ivó, kitűnő tánczos s nagy nőcsábító volt ismeretes. Ifj. Rákóczy György is szerette a dáridót, egy alkalommal úgy leitatta

¹⁾ Thallóczy L. I. Apafi M. udvara. Századok. 1878. 515.

²⁾ Pótlékai s megjegyzései Apor munkájához 449.

a francia király követét, hogy hajnal felé egy ingre vetkőzve járták a »palotás« tánczot. A komolyabbak, mint Bethlen Gábor és I. Rákóczy György is szerették az »istenes« jókedvű mulatságot. De Apafi Mihály, az utolsó erdélyi fejedelem túltett talán még Báthory Gáboron is.

»Ha innya kezdett az fejedelem, gyakran ivott penig, ott senkinek nem lehetett magát menteni, *addig kellett innya, míg ki-dőlt asztaltól*, maga pedig egy veder bort (krb. 11 litert) megivott, még sem részegedett soha el, csak levette fejből az bársony kozáksüvegét s mintha megfáradott volna, úgy gőzölgött ki az feje tetején az bor ereje, s *azután még többet ivott.*«¹⁾

Főkép az erdélyi fejedelemség alkonyatán, midőn Caraffa német katonái már beültek Szebenbe s más erődített városokba, a haza fiai országuk sorsán elborúlt kedélylyel borba fojtották bánatukat. Fogaras vára, a fejedelem ekkori legkedveltebb tartózkodási helye, sokat tudna, ha tudna, beszélni az akkori sírva vígadó fejedelmi udvar illetén dolgairól. Bornemisza Anna fejedelemasszony, a vár úrnője, fogarasi várnagyának adott útasításában külön intézkedik arról, hogy mikor a fejedelem ott időz s esténként vendégeivel »*innya találna*«, a kis kaput tartsák a vendégek számára nyitva, hogy azon éjjel ki s be járhassanak.²⁾

Ilyenkor aztán mulatott az egész udvar nagyja apraja. Egyszer Fogarasban az udvar német gyalogjait az fogarasi vár piaczn rendre állították s valamikor a fejedelem ebédlő palotájában új pohárt köszöntöttek, a katonák mindannyiszor üdvölvést tettek. Hogy nekik is részük legyen a multságban, a fejedelem két hordó bort húzatott ki nekik a pinczéből. *Addig ittak, míg egymásra dőltenek a vár piaczn.*³⁾

Igy étkeztek, mulattak a fejedelmi udvarban. Kevesebb ceremoniával, de nem kevesebb műélvezettel a főúri kastélyokban és a nemesi udvarházakban is.

A XVII. században azok is 10-kor ebédeltek, 6-kor vacsoráltak. Mikor közelített a 10 óra, a pohárnok az asztalt megterítette.

1) Apor Metamorphosis. 236.

2) Szádeczky: A fogarasi levéltárakról. Századok. 1890. 738. l.

3) Apor. 336.

A tányérokat a pohárszéken elkészítette s annyi czipót, asztalkendőt készített, a mennyit elegendőnek gondolt. (Mindenki külön czipót kapott.)

Többnyire fatányért használtak, az ón tányér még akkor ritka volt, az ezüst pedig nem mindennapos használatra való. Mikor a század végén az óntányér divatba jött, némelyik úr, mint az öreg Haller János, kicsiny fatányérokat csináltatott s azt tette az óntányér közepébe, hogy mégis csak a megszokott fatányérról egyék. A fejedelemtől ezüst tányér volt rendesen használatban. A főuraknak, gazdagabb nemeseknek is bőven volt ezüst tálok, tányérok, de azt nem mindig használták. A főkormányzók első kincstárnokáról, Apor Istvánról, mint rendkívülit írja unokaöccse Péter, hogy »ő igazán viseli vala a grólságot, mert mindennap rendszerint kijáró ezüst tála 88 volt s ugyanannyi ezüst tányérra; azok pedig oly vastagok voltak, mint az óntálak, tányérok. Magának s feleségének arany kalánokat adtanak be asztalhoz, tányérokat pedig *négyszegre csinált* és két újjnyira megaranyozott ezüst tányérokat. Ezüstműből való borhűtője volt nagy öreg, egy hat esztendő gyermekét megferesztettek volna benne; kül-belől egy tenyérnyiig aranyos volt, melyet is Bécsből 3000 német forinttal hozatott volt.«¹⁾

De ez már a fejedelmi kor után volt. Előbb fatányérról, vagy óntálból ettenek, még a nagy uraknál is, mert az egy fejedelmen kívül senkinek ezüst tálból szabad nem volt enni.«²⁾ Igen, mert abban az időben megszábták még a ruházatot is, polgár embernek nem volt szabad nemes embert illető ruhát csináltatni.

Mikor a 10 óra eljött, az étket befedve az asztalra elhozták és befedve lerakták. A jelentésre az ebédlőbe szép renddel kivonultak, előbb a férfiak, azután az asszonyok, ezek előtt a leányok, a legkisebb legelő, egy »öregrend szolgál«, mintegy hopmester vezetése alatt. Az ebédlőben rendet állván, a pohárnok előállott a mosdó vízzel és kendővel (főuraknál ezüst mosdó-korsóval és medenczével, közrendűeknél réz- vagy ón-korsóval, medence nélkül.) Előbb a leányok és asszonyok mosták meg kezüket, azután a gazda kínálta

¹⁾ Apor Met. 318.

²⁾ U ott, 323.

meg férfi vendégeit, hogy mosdjék uram kegyelmetek! Addig-addig udvariaskodtak, hogy ki mosakodjék előbb, hogy az étek is elhűlt.

Kézmosás után a pap az asztalt megáldotta. Azután az asztalnok a csatlóssal az étkeket felfedte, s azután leültek. Az asztalnál fent, az akkor is úgynevezett »főhely«-et egy úrasszony s mellette egy férfi foglalta el, de a többiek nem »tarkázva« ültek, hanem az asszonyok az asztal egyik oldalán, „belől az fal mellett« (az asztal tehát nem volt az ebédlő közepén!), kívül pedig a férfiak (itt is több szabadságot élvezve). A gazda rendszerint az asztal végén ült.

Elhelyezkedvén, az asztalnok kinek-kinek tányért adott és czipót asztal keszkenyővel, kanalat (ezüstöt) csak a főhelyre adott egyet-kettőt. Kést senkinek sem adtak, arról mindenki maga gondoskodott. Főurakét az inasa gondozta s evés alkalmával úgy adta be az urának. Akármilyen nagy úr volt, az öviben hátul az hüvelyiben (t. i. tokjában) volt a kése; mikor asztalhoz ült, elővette a hüvelyit, kivette az kést és ett vele, azután megint az hüvelyibe tette. Ebéd vagy vacsora előtt az inas elkérte a kést, megtisztította s úgy adta oda az urának.¹⁾ A kinek inasa nem volt, az maga gondozta a késit. Az asszonyok is maguk gondoskodtak késről. Rendszeresen két kis kést és egy villát tartottak egy tokban, melyet övükhöz hosszú sinőrra kötve az előruhájuk mellett lebocsátva hordtak, úgy, hogy csaknem a bokájukat érte.

Az étkezésnél pedig úgy látszik, semmi kiszabott rendtartást nem követtek. Legalább Apor azt mondja, hogy »ott semmi gazdálkodás nem volt, hanem az kinek micsodás étek volt előtte, vagy közelebb hozzá, az melyiket szerette, abból enni kezdett kiki.«²⁾

Hogy mit ettek, megmondja Cserei M. Szerinte a régi igaz magyar étek ezek voltak: *Disznóláb*, tormával; *káposzta* tehénhússal, lúdhússal, zsíros szalonnával, vagy télben friss disznóhússal; *tehénhús*, polyékával, árpakásával, vagy riskásával, (benne murekkal vagy petrezselyemmel), avagy röstölt (t. i. rántott) lével, nyárban új hüvelyes, borsóval. Derék fogásul kedvelt volt a *lúdsült*, törött lével; a *tyúksült*, fokhagymával, eczettel, szalonnával; a *disznó-*

¹⁾ Apor, 323.

²⁾ U. ott, 325.

vagy *tebénhús* kaszáslével. »Ennél s a káposztánál magyar gyomorhoz illendőbb étket nem tartottak az régi magyarok.« Teleki Mihálynak legkedvesebb étke volt a *berbécshús* spekelve, vagy tárkánynyal, avagy eczettel. A *nyálhúst* fekete lével ették, a csukát tormával, vagy szürke lével. Vastag ételek között kedvelt volt a *borsó*, vagy héjalva, pörkölt szalonnával, vagy héjalatlanul higan, benne darab szalonákkal. »A szalona volt minden éteknek jó izt adó szerszáma.« Vajat csak a *kása* közepibe tettek s *kalácsba*, *lepénybe*, *bélesbe*. A *pánkót* inkább olvasztott hájban sütötték, mint vajban. ¹⁾

A külön magában álló »*leves*«-t a fejedelemség korabeli erdélyiek nem ismerték „Nem vala akkor híre a *suponnak*, sőt ha suppont kértél volna, azt hitték vón’, hogy zsúpon akarsz feküdni«, élcel »gyökeres székely«-ünk.²⁾ »Minden leves az polyéka vala és káposztalé, leves disznó oldalosas.« A múlt században divatba jött leves helyett régebben főtt sós káposzta volt az első étel. *Kanál* sem volt az asztalnál több egy-kettőnél a főhelyen. A ki leves ételt kanállal akart enni, az lekérte az asztalfőről a kanalat s meg visszaadta. Még előbb *villa* sem volt több egy-kettőnél, azt adogatták kézzől-kézre s úgy vettek húst a tányérra. Az pedig rendesen *ezüst villa* volt szép magyar jelmondatokkal a nyelén. Mátyás király idejében (midőn Olaszországban a villa már általános volt) nálunk még a királyi asztalnál sem használtak kanalat s villát, csak kést s az öt újokkal ettek az emberek. Az olasz *Galeotti* feljegyzésre érdemesnek tartja, hogy Mátyás király bár »kézzel fogva evett mindent«, soha el nem piszkolta kezét vagy öltözetét, a mit kevesen kerülhettek el, mert közös tából ették a többnyire leves és safránleves húsételeket.³⁾

Az ivást a második fogásnál, a sülteknél kezdték. Nem külön poharakból, hanem közös fazekakból, kupákból ittanak. Ha valaki akkor »*glasz vein*«-t kért volna, azt hihették volna. (Apor szerint), hogy *gaz vaj* at kér, vagy mit? Hanem nagy veres, mázatlan fazékban beadták előbb az ürmös bort, azután megint ha-

¹⁾ Cserei megjegyzései Apor munkájához. 449, 450.

²⁾ Apor. 330.

³⁾ Kazinczy Gábor: Mátyás király 34. l.

sonló fazékban másféle bort. S rendre egymás után ittanak, két kézzel megfogván, úgy hajtották vala fel — mégis jóízűen esik vala.

Az asszonyok is rendre egymás után ittak, azzal a különbséggel, hogy ők ezüstpohárból s nem két kézzel, csak egygyel s az illelen úgy hozta magával, hogy alig mártották az ajkukat bele. Rendszerint új bort ittak, mihelyt az új bor annyira kiforrt, hogy egy kis csipőssége volt. Az ó-bort akkor kocsis és lovász itta, az asztali szolgálja már neheztelte, ha ó-bort kapott. A múlt századi »ezifra gyomor« már nem ihatta az új bort, minden parvenu ó-bort kívánt.

Ebéd végén, mikor a gyümölcsöt beadták, jeges cseberben hűtött *meggyes-bort* (meggy-pálinkát) ittak, hosszú szájú »kortyogós üvegekből«, »azt olyan jóízűen kortyogdogólag itták.«

A confect evéskor a szolgálakra került az ivás sora. Ezek urok háta megett állva szintén nagy veres fazékból egymásra köszöntgetve üritgették a hegy levét.

Az üvegpoharak, akkor u. n. *kristályok*, ismeretlenek voltak a fejedelmi korban. Ilyet 1686-ban hoztak először Erdélybe Németországból. Azelőtt a mi volt, igazi »*velencei kristály*«, feltett kincs volt s ivásra ritkán használták. Nem is volt rá alkalmas: a hol fogták olyan forma volt, mint a sasnak két szárnya. Apafi M. fejedelem Lengyelországból kapott tizenkét ilyen kristályt, de nála is csak raritásnak tartották.

Hogy milyen ritka s becses kincs volt az üvegpohár, érdekesen illusztrálja a következő história. Gróf Apor István a harminczadok bérője megparancsolta a harminczadosoknak, hogy ha a vámhivataloknál a görögök (t. i. a kereskedők) valami új portékát (új-donságot) bemutatnak, egyenesen küldjék hozzá. Egy kereskedő egyszer a kolozsvári harminczadosnál mintegy 30 darab poharat (kristályt) vámostat. A kolozsvári harminczados rögtön küldi a pénzügy-ministerhez, Apor István uramhoz, a ki megvásárolja s egy tréfát eszel ki a teljhatalmú első tanácsúr, a bornemisza Teleki Mihály uram megkísértésére. Nagy lakomát rendez Fogarason a maga szállításán s egy kristálypohárt tétet a pohárszékre. Ebéd közben borral megtölteti s azt mondja, hogy: Én ezt arra köszönteném, a ki el-fogadná, inná meg az borát, az kristályt tenné el magának. Teleki elérte a tréfa czélzatát s vissza felelt, hogy: héjába mesterkedel,

koma, mert én bort, jól tudod, nem szoktam innya. Apor István azt feleli: Én uram kegyelmedet nem kénáлом, hanem azt, az ki tőlem elveszi. Naláczi István kapott rajta, megissza a bort s a poharat átadja az inasának. Azután még szebb poharat hozat elő a szerzeményére büszke üveg-valutás pénzügyminiszter s ismét felajánlja borát poharastól. Teleki most sem megy lépre s ismét kijelenti, hogy héjában mesterkedel, koma, mert nem iszom bort! Naláczi ezt is megissza s átadja a második poharat is az inasának. Apor előhozhatja a harmadikat is, a többieknél még szebbet. Naláczi ismét vállalkozik, hogy: hócicza koma, azt is elveszem én. De már erre Teleki uramban is felpezsdült a raritás kívánása s közbe vágott, hogy: ezt, isten ugy'se', el nem veszed, elég neked már a két kristály, add ide, koma, Apor István, megiszom! S meg is ivá a bort, a kristályt az inasának kiadá. Azután rendre kihozták a kristályokat, mindenkor Teleki Mihály fogadta el a ráköszöntést, megitta a bort s rendre kiadta a poharakat és szállására vitette a várba (mert neki ott volt lakása a fejedelem közelében). Gondolható, milyen ritkaság volt ekkor az üvegpohár, ha a rendesen csak főtt és lehűtött vizet ivó dúsgazdag Teleki (a ki méltán dicsekedhetett azzal, hogy Fogarastól Husztig utazva mindenütt a maga birtokán szállott meg éjszakára) képes volt érték leinni magát. Mert hogy az üvegpohár erdélyi keresztelőjén az erdélyi ministerek (akkor tanácsurak) alaposan megbuktak, azt nyilván vallja eme feljegyzés, hogy: »Rettenetes ital volt az nap az Apor István szállásán, úgy hogy senki lábán haza nem mehetett, hanem hintóban vitték el az vendégeket.«¹⁾

Bethlen Gergely (a II. Apafi Mihály apósa), akit régi magyaros viselkedése miatt *Magyar Geczi*-nek hittak, úgy tréfálta meg egyszer gróf Mikes Mihályt, a ki vendégség alkalmával inni vonakodott, hogy: Uram kelmed talán kerestályra vágy? s egy sustákot adván inasának mondja: eredj, öcsém, hozz kerestályt ő kelminek, mert ő kelme kerestályra vágy.

Ez volt a XVII. század végén: s a XVIII. elején már egy varga sem ihatott jóízűen kristály nélkül, hiába mondogatta Rájner Már-

¹⁾ Apor it. h. 328.

ton kolozsvári hadnagy, igen öreg ember, hogy a fenesi bor ön kannából is jó!

De inni ittak s az életet tudták élvezni mindenféle rendek, fejedelem, főurak, nemesek, papok, tudósok, polgár emberek, parasztok, kiki a maga módja szerint. Még a Rákóczy Györgyök gyulafehérvári *akadémiájának* híres pedagógusa »a félapostolnak tartott mester« *Keresztúri Pál* is, bár »részeges ember ugyan nem volt, de a jó bort minden ebéden pesdülésig innya igen szerette, mástól is emberséges embertől nem kimélette, főborokkal is élt mindenkör.« Tehette, mert II. Rákóczy György fejedelem és Zsigmond herceg, s Erdély főúri iljúságának színe-java tanítványa lévén, a fejedelmi és főúri pinczéből »főhordó-borokkal kedveskedtek neki.« Bethlen Miklós írja önéletrrásában, hogy ő tanuló korában nála lévén kosztoln, sokszor csak azon vette észre magát, mint gyermek, hogy részeg, hogy a kristály feneke kettősnek látszik. Ficzkókorában aztán — vallja tovább Bethlen Miklós — az atyja szolgálai vitték el titokban innya, hogy ők is jobban ihassanak és bort esal-hassanak. Ilyen előzmények után csak is édes anyja zabolázásának (a ki bornemiszta, és részeg embert utáló nagyasszony volt) és vizívó német professora a híres Basirius Izsák intelmeinek tulajdonítja, hogy részeges ember nem lett belőle. 1660-ban megfogadta, hogy a részegséget kerülni fogja s megállotta holta napjáig, pedig híres szőlői, borai voltak. Rendes porciója ebédnél, vacsoránál féléjtél (félíteze), vagy három meszely volt, vendégei kedveért egy itcze. Csak kénytelenségből »ezeribe egyszer« ivott többet 3—4, sőt több ejtelt is. 48 esztendő alatt »eszit elvesztő részegsége« nem volt több 25-nél. »Pezsdülés«-e (a mit mi most nájmódiasan »nobel spitz«-nek nevezünk) az meglehetett, volt is, elég, azt ki nem kerülhette a nagy borívó erdélyi társaságban, pedig ő józanságról híres (s e miatt nem is mindenütt kedvelt) ember volt s nyílt házat, nagy asztalt, lakomákat tartó gavallér volt. Közbeszéddé vált Erdélyben, hogy: Józan Bethlen Miklós örökké, még is senki asztalától sem megyen több részeg ember el, mint az övétől. Őt még Apaffi Mihály fejedelem sem erőltette, »noha bizony ő sokat ivott«, sőt maga mondotta: ne igyék kegyelmed, mi nem kívánjuk, tudjuk mi, hogy kegyelmed nem ihatik.¹⁾

¹⁾ Bethlen Miklós önéletrrása I. k. 196.

De Bethlen Miklós épen e tartózkodása miatt »sok rossz barátságtalan ember nevet« szenvedett s ha lehetett kifogtak rajta; megtréfálták. Maga beszéli el, hogyan itatták le, midőn első feleségénél legelőször, lánynezőben járt. Mert megvolt az a gonosz szokás Erdélyben, hogy a leánynézőt, ha lehet megrészegítsék. Neki két leányt ajánlottak: Beldi Pál a »kemény székely« főgenerális leányát és Osdolai Kún István leányát. 1667-ben azért leánynézőbe indult a közbenjáró hidvégi Nemes János háromszéki főkapitánnyal előbb a háromszéki Zabolára az öreg Basa Tamáshoz, a hol Kún István a leányával időzött.

Ott az ebédnél Nemes és Kún István ugyancsak kínálkoztak a jó gyógyi borral, de Bethlen, az akkor ott leghíresebb, kovásznai savanyú vízből kért egy palaczkkal az inasa kezébe, hogy borát azzal elegyítse. Adtak is, a jeges vízbe tették kovásznai üvegben a savanyú vízhez hasonló színű italt; de nem vizet, hanem *szászbort*, a miből aztán az inasa szorgalmasan töltögetett neki a gyógyi borba a sok nagy köszöntgetésre. Gondolta Bethlen M. hogy ezek őt le akarják itatni, de ő tovább bírja a borvizes borral s majd ő issza le őket. Hanem egyszer csak azon veszi magát észre, hogy olyan részeg, hogy még az orra is kettőnek látszik. Kiment és lefeküdt s másnap, mint a ki jól végezte a leánynézést, megkérte és meg is kapta a leány kezét.¹⁾ S igen boldogul élt vele, neje 1685. decz. 5. 33 éves korában bekövetkezett haláláig.

Sok minden megváltozhatott Erdélyben a gubernium s a vele járó német katonai uralom, jezsuiták befolyása stb. következtében, de ezt az egyet, a kedélyes társadalmi életet nem tudták megváltoztatni. A múlt század folyamán épp oly fesztelen vígsággal lakmároznak az erdélyi urak, mint előbb. Az 1717-ki n.-szebeni országgyűlés idejében, pl. jan. 22., gróf Petki Dávid »*nánásos ebéd*«-et, azaz olyan ebédet adott, melyen mind olyan személyek voltak, a kik a Haller János (későbbi gubernátor), Apor Péter leányával 1716 nov. 3. kötött házasságában munkások voltak. »Az asztalhoz ülven, — írja Haller Péter naplójában — mind az főnánásnak, úgymint az gazdának s mind az több nánásoknak s vendégeknek jó kedvünk ereszkedett, az poharaknak, bokályoknak s fedeles kristályok-

¹⁾ Bethlen Miklós önéletírása I. k. 361. 1.

nak zörgési, csengési, bongási, csattogási között; (a házi gazda), végtére elfáradván és az nagy munkában ellankadván és bágyadván, Széki István vállaira lebocsátván fejét, ottan elaluvék s az ágyacskában eltemettették. Így jár az, a ki nánásos ebédet csinál, jól van neki!«¹⁾

Az asztali örömök szeretete és ily nagy mértékben cultiválása korántsem volt az úri osztály kizárólagos sajátja. A városi polgárok és iparosok épp úgy igyekeztek követni a nemesség példáját, mint ezek a főurakét.

Az iparosok testületi életét körülíró *czéhszabályok* nagy súlyt fektetnek a lakomákra s igen leleményesek a lakomára kínálkozó alkalmak megkeresésében. Czéhmester, dékány, atyamester választás, mester-remeklés, czéhbe-fogadás rendszeren nagy lakomával járt, sőt még az inas felfogadás is egy-két tál ételes áldomást követelt. A büntetések legnagyobb részét is borbán szedték be s nem engedték, hogy az a pinczében megeczetesedjék. S nekik is megvolt a magok asztaltartási czeremóniájok.

Külön *gazda-mester* ügyelt fel az asztalterítésre, az evőeszközök tisztán tartására. kötelessége volt saját keze tisztán tartása mellett felügyelni, hogy az asztalhoz ülők megmosakodtak-e kellőképpen. Ő jelölte ki mindenkinek a helyét s adott jelt az asztalhoz ülésre. A fejedelmi udvarban szokásos »asztaláldás« helyett itt a dékány »megliltja az asztalt«, azaz figyelmezteti a tagokat az illendő viselkedésre és a mértékletességre. Továbbá, hogy illetlen szavakat ne mondjanak, a bort ki ne öntsék az abroszra stb. Maros-Vásárhelyt még arra is, hogy idegen nyelven senki ne beszéljen. Midőn az étkeket felhozzák, a gazda megvizsgálja, hogy ott van-e a kiszabott étel, tyúk, malacz, lúd stb. egészen, zúzaja, mája, czubákja, szárnya s mindene; ha nincs, feljeleníti a mestereknek. Ha az étel rendben van, feldarabolja és kiosztja. »Senki a keze alá ne szóljon (mond a szabály), sem tyúk, sem lúd, malacz felbontáskor, mert nem szabados«, de neki is ügyelni kell büntetés terhe alatt az adagok egyforma voltára, hogy senki meg ne rövidüljön. A második fogás étel után az asztalt felszakadítja, — t. i. az ivásra — bort töltvén a czéhmesternek és ráköszöntvén az első poharat. A gaz-

¹⁾ Kiadtam a »Hazánk«-ban 1885. évf. 448. l.

dának különben tilos volt addig többet inni, míg az étek felhordattak, hogy józan maradjon. Azután mulathatott ő is szabadon.

A czéhszabályzat azokról is gondoskodik, a kik az ebéd végén azt dalolják, hogy »haza mennék, jaj de nem tudok«. Ezeknek fekvőhelyet rendel, vagy haza kísérteti. Az inasok réguláiban több helyt olvasható, hogy ha az ura valahol mulatságban vagyon, tartozik utána menni és haza kísérni; a legényt is tartozott haza kísérni, ha tisztességes helyen mulatott.

S hogy a czéhlakomák titkai megóvassanak, tilos volt arról másnap beszélni vederborokban álló büntetés terhe alatt.

A remekelt legény lakomája a *mester-asztal* (a szabályok előírása szerint) 6—8 tál étékből, illetőleg fogásból állott, ritkán kevesebből néhá azonban többől is. Az ilyen ebédhez két »kóstoló mester« is volt kirendelve, »a kik az éteknek savát, borsát meglássák«, hogy minden accuratus legyen.¹⁾ Elő voltak írva a kívánt ételek is, pl. a marosvásárhelyi nemes császár, lakatos és nyerges mesterek 1638. szabályzatában ekképen:

Első tál éték: minden asztalra ezettel, tormával *csuka* legyen.

2. Gyümölcsös lével *lúd*, egy-egy táltra kettő-kettő, az leve bőven legyen.

3. *Riskásás* legyen velős konczokkal, egy-egy *tyúk* eleven borssal, törött gyömbérrel meghintve.

4. Tiszta borssal, petrezselyemmel két-két *tyúk* sáfrányosan.

5. Az *pecsenye* mellé egy-egy *tyúk* jó borsosan.

6. Gyümölcs, vaj, sajt, retek, perez.

De ez csak az ebéd; ehez még *vacsorát* is tartoztak adni és pedig, a mint következik:

Első tál éték: *csuka* tormával.

2. Hideggé téve édes lével két-két *malacz*, mandolával, malosa-szóllóval bőven megrakva s gyömbérrel meghintve.

3. Tiszta borssal petrezselyemmel *tyúkot*, *tehénhússal* elegy.

4. Az *pecsenye* mellett egy *tyúk*, aztán gyümölcs.

Minden alkalommal 3 veder bor.²⁾

Mindez anyagi jólétről, gazdagságról, virágzó iparról tanús-

¹⁾ Szádeczky: A czéhek történetéről Magyarországon. 59. l.

²⁾ Századok 1878. évf. 100. l. A marosvásárhelyi czéhekről. Petelei István.

kodik és mutatja azt, hogy Erdély társadalmi élete a fejedelmi korban patriarchalis, kedélyes és víg volt. Könnyebbek voltak a megélhetési viszonyok, kevesebbek az igények, az ember nem volt a luxus, a társadalmi és illemszabályok rabszolgája, a rohamosan változó divat, a XIX. század végi »fin de siècle« és »chic« követelményeinek terhe alatt nyögő, önmagával és másokkal elégedetlen, kedélytelen lényű existencia. Olyan volt, mint a hogy az isten megteremtette: természetes, egyszerű, kedélyes, midőn kell munkás, mikor lehet, víg, élni szerető.

Ez az élni szeretés, kedélyesség pedig nemcsak a lakomákban, hanem a társadalmi élet egyéb ágaiban is nyilvánult. A lakomákkal együtt járt az *ének*, a *zene* és *táncz*.

»Mikor megittasodtanak az emberek, akkor énekelni kezdettek« — mondja Apor Péter. Soknak énekes inasai voltak, a kiket szép régi magyar dolgokról (t. i. történeti eseményekről) énekeltek, néha szerelem éneket is mondottanak. A nagy embereknek még régebbi időben kedves muzsikájok volt a *török síp* és a *dob*. A múlt század elején már nem ismerték. A mely nótákat a sippal fútanak, ugyan indította az embereket, mind az itatra, mind a vígasságra. *Trombitáltak* is némelykor, de azt úgy fútták, mintha egy farka farkas ordított volna.

A főhangszer volt a *hegedű* és *duda*, ritkábban a *furulya* és *czimbalom*. Ha tánczra perdültek, nem ugrándoztak kecskemódon, hanem halkal járták, gyakorta kiáltván, három a táncz. A lassú csárdás után »*lengyel változó*« következett, melyben tánczos és tánczosné 3 at 3 at fordult együtt, 3—3-at külön s aztán másat választottak. Kedves volt a *lapoczkás-táncz*, aztán az *egeres-táncz*, melyben két sorjában szembe állottak a tánczosfelek. Egy-egy pár végig tánczolt a sor között és megett, s azután eleresztvén egymást, külön tánczoltak s *egérfogósdit* játszottak. Ha ügyes volt a leány, úgy kifárasztotta a legényt, hogy beleizzadott. A *gyertyás-tánczot* két legény, aztán két leány külön járta égő gyertyával a kezökben, meg-megforgatván egymást, vigyazva, hogy egymást meg ne gyújták.

A *süveges-táncz* abból állott, hogy a férfi süveggel a kezében kezdett tánczolni s tánczosnőjét mindaddig csalogatta azzal, míg elkaphatta. Most a nő hívott tánczra más legényt s ő csalo-

gatta azt a süveggel. Az volt a tréfa benne, hogy egymást mennél jobban kifáraszták.

Volt még egyéb régi magyar táncz is, melyről Apor sem emlékezik, pl. a palotás, zászlós-táncz, lándzsás-táncz, hajdú-táncz stb. Mindenik »szép lassú magyar táncz volt«, az ugrálás a múlt században kezdődött. Akkor jöttek az idegen a német, francia, tót tánczok divatba. Azelőtt a *menuet*-nek (Apor szerint; minevét-nek) híre helye sem volt; ha éléhoztad volna az minevétet, azt hitték volna, hogy azt kérde, mit evett?

Bizony a mi mostani *soupé*-csárdásunkra is rá illenek Apor szavai, midőn panaszolja, hogy a szép lassú magyar tánczoknak semmi keleti nincsen, mert ma »úgy ugranak mind az legény, mind az leány, mint az kecskék«. ¹⁾

De hagyjuk a régi tánczokat máskorra. A hosszú lakmározás után úgy sem jó sokat tánczolni. Az erdélyi régi menyasszonyoknak sem illett a nászestei menyasszonytáncz előtt vacsorálni.

Azt a sok lakomát sem azért írtam én le, hogy most már a »diákasztalt« is azoknak a mintájára csináljuk meg. De annyi tanulást mégis óhajtanék belőle kivonni, hogy itt, a hol eleink régentén olyan nagy dáridókat csaptanak (és valljuk meg, hébe-hóba csapnak a mi utódainknak az elődei is), itt a hol büszkén valljuk, hogy »szegények vagyunk, de jól élünk«, szegény diákjaink se koplaljanak.

SZÁDECZKY LAJOS.

¹⁾ Apor: 332.

A belga alkotmányrevízió.

Az államtudománynak egyik legelvitathatlanabb és mindenkor el is ismert igazsága az, hogy ha az állam, mint ilyen, mint a társadalmi együttlét legfőbb, legfökeletesebb alakzata, mint egy határozott területen individualis életet folytató nép uralkodó közszervezete, magában változatlan is, nyilvánulási formái változnak és szükségképpen kell is, hogy változzanak életének különböző fejlődési fokozatai szerint. A legrégebb időktől Montesquieu-n és Rousseau-n át egész máig folyton elismerte az államtudomány, hogy a mint a nép objektív életviszonyai változnak, változni kell az ezen összes életviszonyokat szabályozó szervezetnek is. Ezért épp úgy nincs egy minden időkre és népekre egyaránt jó és változatlan alkotmány, a mint nincs magában véve tökéletes alkotmány sem, mert a mint Bluntschli mondja, a tökéletes alkotmány tökéletes népet tételezne fel, mely t. i. az államban él, ez pedig ellentmond az emberi természetnek. (Politik 279. l.)

Az alkotmány változásoknak ama nemétől, midőn az összes állami élet irányása egészen más kezekbe, más osztályokra megy át, már Bodin (a ki tudvalevőleg Respublicá-jának negyedik könyvében tüzetes vizsgálat tárgyává tette az államformák változásait), megkülönböztette az alkotmánynak pusztá módosulásait. Az elsőre klasszikus példa Franciaország, mely alkotmányát 81 év alatt (1790–1870) tizenegyszer változtatta meg, hétszer monarchiai és négyszer köztársasági alapra helyezvén azt; az utóbbi tekintetben elég utalni amaz irányzatokra, melyek a népeletben a demokratikus tanoknak az utóbbi időben nyert és még folyton tartó s erősödő kétségtelen térfoglalása folytán majdnem mindenütt felmerülnek (és pedig nemcsak Európa nyugati államaiban, hanem annak keletibb részeiben is, így Ausztriában, sőt az újjvilágban is) s mely mozgalmaknak végcélja az, hogy a népbefolyás az állami életben a mai-nál sokkal nagyobb mértékben érvényesüljön.

Az alkotmány módosulások terén azonban legújabbán egy kis nyugoti állam: Belgium, mely különben is oly érdekes, tanulságos fejleményeket mutat fel az európai alkotmánytörténelemben, vonja magára figyelmünket azon nevezetes reformmal, mely a belpolitikai

viszonyaiban főleg az utóbbi három év alatt kifejelett bonyodalmak eredménye, mely a politikai tudomány legújabb reformkérdései nehányának az új alkotmány törvényben való elintézésével a tudományra kiváló fontossággal bír s melynek egyik legfőbb intézkedésében: az általános szavazati jog egy sajátos alakban koncipiált megállapításában épp napjainkban volt meg-tűzpróbája.

Belgium korábbi alkotmánya, mely az egy évvel korábban (1830.) kelt francia alkotmánynak sok pontban utánzata, egyes főbb alapvonásaiban különös vegyülékét tárta elénk a monarchikus és republikánus elemeknek. Mert a brüsszeli nemzeti kongresszus által 1831. évi február 7-én elfogadott alkotmány a monarchikus formát állapítja ugyan meg, a király egyik főszerve a souverénitásnak, a külügyek főintézője, a törvényhozó hatalmat együttesen (collectivement) gyakorolja a képviselőházzal és a senátus-sal, a törvényszentesítés, kihirdetés és közzététel által még azok felett is áll s legfőbb részese a végrehajtó hatalomnak. De mindezekkel szemben ki van mondva, hogy a király csak annyi hatalommal bír, a mennyit az alkotmány reá ruház, minden hatalom a nemzettől származik (25. szakasz¹⁾), a törvényhozó testület, ha a király nem hívná össze őket, minden év második keddjén a maga iniciatívájából összejön, az alkotmány nem ismer nemesi privilégiumokat (75. szakasz), másrészt pedig az alkotmány amaz intézkedése, mely szerint nemesak az államháztartás évi költségei, az adók évről-évre megszavazandók a kamarák által, de magukat az adótörvényeket is csak az évről-évre való újabb megszavazás tartja meg hatályokban, világosan a monarcha esetleges szabadság veszélyeztető czélzatai ellen irányúl. Az alkotmány ezen elütő vonásait megmagyarázza keletkezésének története. A belga alkotmány ugyanis forradalmi mozgalmak szülötte volt s megállapított előbb, semmint a most uralkodó Coburg-dinasztia az uralomra meghívott.²⁾ Mint egyik kitűnő hazai tudósunk Belgium alkotmányának ritka államtudományi éleslátással érdekesen megírt rajzában mondja: „a forradalom által szuverénné lett társadalom a királyságot ugyan elfogadja, de feltékenysége az iránt meg nem szűnt.”³⁾ Ez a bizalmatlanság, minden hatalomnak a nemzettől származtatása (minek daczára azonban az alkotmány a népszuverénitást nem, csakis a

¹⁾ „Tous les pouvoirs émanent de la nation“, — a mi a francia alkotmány minták egyszerű utánzata (A constituante által megállapított francia alaptörvény III. czímének 1. czikke: „La souveraineté appartient à la nation“ — Az 1795 ik évi d'ektoriális alkotmány déclaration-jának 16. pontja: „La souveraineté réside essentiellement dans l'universalité des citoyens.“)

²⁾ Lipót királynak tulajdonítja a következő szavakat: „Látszik, hogy a mikor az alkotmányt csinálták, nem volt ott a király, hogy prerogatíváit megvédelmezze, mert különös módon megszorították azokat.“

³⁾ Concha: Újkorai alkotmányok I. 92.

nemzeti szuverenitást ismeri) s a felsőházi tagok választásánál nyilatkozó plutokratikus tendenzia voltak a régi belga alkotmány legjellegzőbb vonásai.

Mikor a belga kamara, a klérikalísoknak és liberálisoknak évtizedeken át folyt elkeseredett küzdelme után, melyben az utóbbiak folyton erősödtek ugyan a választásoknál, de a klerikalísokat legyőzni mégsem tudták, arra határozta el magát, hogy az alkotmányt módosítani fogja, kívülről jövő nyomásnak engedett. A képviselőház központi osztálya már 1891. május 20-án foglalkozott az alkotmányrevízió kérdésével és elvben egyhangúlag mellette nyilatkozott, mire a munkásosztályoknak már-már igen komoly szint öltő nyugtalankodása lecsilapult. A revízió részletei iránt azonban magának a liberális pártnak kebelében is igen eltérők voltak a vélemények. Nevezetesen az általános szavazati jog kérdésében. Frère-Orban és doktrinér pártfelei annak behozatalát korainak tartották, a radikálisabb liberálisok azonban mellette voltak. Lipót király pedig május 20. án több küldöttség előtt még azon nyilatkozatot tette, hogy Belgium éretlen az általános szavazati jogra és megtagadta közbenjárását annak javára. A kamarai főbizottság augusztus 17-én elvetette az általános szavazati jogot.

De ez nem jelenté a revízió kérdésének elalvását. A kormány ismételten kijelenté a revízió szükségességét. Új kérdések merülnek fel. A király a királyi referendumhoz ragaszkodik, mely szerint bizonyos fontos esetekben a kamarák feloszlátása nélkül a népet közvetlenül megkérdezhesse kívánságai felől. Ezt elvben elfogadja a kamara is. De az ezután feloszlátott parlament helyébe választott új törvényhozótestület, hosszas viták után az általános választói joggal együtt e reformot is mellőzi. Az 1893. év elején a kormány új javaslatot terjeszt be, mely a szavazati jognak nem ugyan általánosításával, de annak lényeges kiterjesztésével, a census elvetésével oly rendelkezéseket foglalt magában, melyek a mezei lakoságnak inkább kedveztek, mint a városi demokratikus elemeknek. E javaslat sok ellenzőre talált s nem volt kilátás, hogy az alkotmány által kívánt kétharmad többség mellette létrejőjjön. Az általános szavazati jog hívei ekkor a felmerült sokféle tervvel szemben saját szerű expedienshez folyamodtak, népszavazást rendezvén 1893. február 27-én e tervek fölött. Legelőbbben szavaztak a 21. életévtől minden belga polgárnak szavazati jogot adó javaslatra.¹⁾ A kamara

¹⁾ Nevezetesen 115,000 felhívott polgár közül 60,000 szavazott. Ebből a választói jogot a 21. évtől minden belga polgárnak megadó javaslatra (Jan-son jav.) 48,660, a 25. évtől ezt megadó javaslatra (Nothomb) 7684. azon javaslatra, mely szerint az analfabéták és keresetképtelenek (Graux) továbbá az a, mely szerint az elemi iskolát nem végzettek (Frère-Orban) kizáratának, végül a kormány megszoúító javaslatára, mely szerint csak a saját lakással s bizonyos minimális műveltséggel bírók szavazhatnak — 4000 szavazat esett.

ennek daczára a konzervatívek és liberálisok erőlködése folytán márczius 14-én Jansson indítványának leszavazásával újból elveté az általános választói jogot. Frère-Orban és Bernaert miniszterelnök egyenes veszélynek jelezték azt az országra nézve. E zavarok közepette, melyet az assemblée constituante-ra az újabbi általános munkásmozgalmak által gyakorolni kívánt nyomás csak fokozott, a válság megoldására ama közvetítő indítvány volt hivatva, mely az általános szavazati jog megállapításával ugyan, de ezt a plurális szavazati rendszer által enyhítve kívánta a sokat vitatott kérdést megfejteni. Legfőbb ideje is volt, hogy a kamara ápril 18-án 119 szóval 14 ellenében (11 távolévő) megszavazta végre Nyssens javaslatát, melyet még előtte való héten nagy többséggel utasított vissza. A szenátus szeptember 2-án fogadta el a nevezetes újítást.

A belga alkotmányrevízió egész kis irodalmat idézett fel, mely az alkotmány mikénti megjavításával a legszélesebb alapokon foglalkozik. Maga a nagy liberális apostol s egykori miniszterelnök: Frère-Orban is beleszólt a vitába ¹⁾ Jelen rövid soroknak nem lehet célja ez irodalommal kritikailag foglalkozni. Csak az új alkotmány ama főbb reformintézkedéseinek taglalását tűzzük magunk elé, melyek a politikai tudomány szempontjából kiválóbb fontossággal bírnak.

Belgium alkotmánya a nemzeti szuverénitás részeseivé a királyt, a törvényhozó testületet és a bíróságokat teszi. A királynak, mint a szuverénitás részesének, egyszersmind főszervének állásán mit sem változtatott, miután a királyi referendum intézménye, melyet sokan mint a királyi hatalom kívánatos megerősítésének eszközt ajánlottak, elvetetett. A király alkotmányos hatalmai azonosak a régi alkotmány által megállapítottakkal, melyek által ő a monarchikus államfő minden attribútumaival rendelkezik. ²⁾ Mindössze egy pontban látták szükségesnek az alkotmánynak a királyra s a királyi hatalomra vonatkozó rendelkezéseit kiegészíteni. Ez a király utódjelölési jogára vonatkozik.

A régi alkotmány 61. cikke szerint ugyanis az esetben, ha Szász-Coburg Lipótnak nem lennének fiágoni leszármazói, a kamarák beleegyezésével ő maga nevezheti meg utódját, ellenkező esetben a trón megürül. Kétely támadt az iránt, hogy ezen utód megjelölési jog csak az első uralkodónak adott személyes jog-e vagy megilleti ez a mindenkori uralkodót. Már a régi alkotmánynak ez utóbbi lévén intenciója, ily értelemben módosították az alkotmány

¹⁾ Frère-Orban: La Révision de la Constitution belge et ses conséquences.

²⁾ 60—85. cikkek.

fenti cikkét, nehogy abból a királyi hatalom csonkítására vezető magyarázatot lehessen valamikor kiolvasni.¹⁾

A királyi hercegek házasságát az újkori alkotmányok vagy egyáltalán nem, vagy legfeljebb csak az »egyenrangúság« szemponyjából szabályozzák. A belga alkotmányozó gyűlés ennél tovább ment, midőn a 60. cikkben, annak második bekezdésében azt állapította meg, hogy az a királyi herceg, ki a király beleegyezése nélkül, illetve annak ellenére nősül, nem trónképes. Az új alkotmány tehát itt a svéd alaptörvény álláspontját követte. Azzal indokolták ezt, hogy meg kell előzni az oktan, meg nem fontolt vagy politikailag czelszerűtlen házasságokat. Szigorúbb intézkedés ez sokkal, az egyenrangúság kikötésénél a trónöröklés feltételeként s mindenestre csak félrendszabály, mert hisz magának a királynak nősülése egyáltalán nem befolyásoltatik megkötő szabályok által.

A szuverenitás további részesei a kamarák: a képviselőház és a szenátus. A kamarák egybealkotási módja, főleg a szavazati jog megállapítása képezte az alkotmánymódosítás legfőbb pontjait. Hogy a korábbi belga alkotmány a szavazati jog megállapításánál a vagyoni census álláspontjára helyezkedett, könnyen érthetővé teszi az, hogy az önálló belga államiség kivívói a tehetősebb osztályokat képezték s ama szerep, melylyel a vagyon e kiválólag ipartűző népnél bírt. Ez utóbbi teszi ismét érthetővé, hogy csak a vagyoni census megszüntetését tartották szükségesnek s egészen eltekintettek a szellemi érettség, illetve a szellemi javak bizonyos quantumának más alkotmányoknál szokásos kikötésétől.²⁾ A régi alkotmány (illetve

¹⁾ Hogy erre nem volt szükség, kitűnik a következőkből. A régi alkotmánynak az uralkodóra vonatkozó cikkei 1831. január és február hónapjaiban állapították meg a nemzetgyűlés által, mikor még a meghívandó uralkodó személyét nem ismerték. A 60. cikk eleinte így szólt: „Az államfő alkotmányos hatalmai örökletesek a egyenes, természetes és törvényes leszármazói közt a finemben, az előszülöttség rendje szerint, a nőknek és leszármazóknak örökös kizárásával.“ Csak mikor Szász-Coburg Lipót elfoizadta a trónra való meghívást, töltötték ki 1831. július 20-án az üresen hagyott helyet, így: „A királyi alkotmányos hatalmai örökletesek ő királyi felsége Szász-Coburg Lipót egyenes, természetes és törvényes leszármazói közt“ stb. A 61. cikk pedig azt mondja: „Ő királyi felsége Szász-Coburg Lipót fiágoni leszármazóinak hiányában ő nevezheti meg utódját“ stb. Logikus összefüggésben tekintve e két szakaszt, alig lehet kétséges, hogy az utódjelölési jog nem csak az első uralkodónak adott személyes jog, a mit különben egy egyszerű grammatikai argumentum is támogat. A 60. cikk azt mondja: „Les pouvoirs constitutifs de la Cour“ stb. A 61. pedig: „A défaut de descendance masculine de son Altesse Royale de Saxe-Coburg, il pourra nommer son successeur“ stb. Az „il“ csak a mindenkori királyra (le Roi) s nem az „Altesse Royale“-ra vonatkozhatik (ez esetben „elle“ volna helyes.) L. Heuvel: De la Révision de la Constitution belge. 131. l.

²⁾ Az új alkotmány a nagyobb szellemi képzettség által feltételezett mélyebb politikai belátást elismerte a többes szavazatban. A korábbi alkot-

az 1872. évi május 18-iki választási kódex) szerint választó az a 21. életévét betöltött, született vagy ünnepélyesen honfűsített belga polgár, ki legalább évi 42 franknyi állami egyenes adót fizet s azt a választók összeírása előtti évben tényleg le is rőtta. A szavazás módjára nézve már ezen régebbi alkotmány azt határozta, hogy az titkos és egy-egy választó a lista-szavazás (scrutin de liste) rendszere szerint egyszerre több jelöltre szavaz. A szenátorok a régi alkotmány szerint ugyanígy választatnak, csak hogy míg a szenvedő választási képesség tekintetében a képviselőknél csak az kívánta-tott, hogy 25 évüket betöltött, született vagy ünnepélyesen honfűsített belga állampolgárok legyenek és belga földön rendes lakással bírva, a polgári és politikai jogok élvezetében álljanak, addig a szenátorokra nézve a megválasztatásukhoz szükséges kor 40 év, a vagyoni census pedig 2110 franknyi egyenes állami adó.

A kamarák egybealkotásának fent leírt módját lényegesen megváltoztatták a revidált alkotmány rendelkezései. A képviselőház tagjai közvetlenül választatnak a következő feltételek mellett. Egy szavazattal bír minden 25 éves belga állampolgár, ki legalább egy év óta lakik ugyanazon községben és a kire nézve nem forog fenn a törvényben megszabott kizárási esetek valamelyike. Egy további szavazattal (tehát összesen két szavazattal) bír az, kire nézve a következő esetek valamelyike áll be: *a*) ha 35 éves, nős vagy özvegy s törvényes leszármazói vannak s legalább 5 franknyi állami adót fizet; vagy *b*) ha 25 éves és legalább 2000 frank értékű ingatlanok, vagy legalább 100 frank járadéknak birtokosa, feltéve, hogy ez utóbbit legalább 3 éve élvezi. Két kiegészítő szavazattal (tehát összesen három szavazattal) bír az, a ki 25 éves és *a*) vagy valamely, akár nyilvános, akár magán felsőbb iskola oklevelével bír, *b*) vagy oly közhivatalt tölt be, mely a felsőbb iskolai képzettséget feltételezi. Három szavazatnál többet senki se gyakorolhat.¹⁾ A szavazás kötelező és amennyiben a törvény másként nem intézkedik, a járási székhelyeken gyakorlandó.²⁾ Legteljebb minden 40,000 lakosra egy képviselő választatik.³⁾

Belgiumban már régóta kívánta a közhangulat a választási jog reformálását, csak a mód iránt nem volt egyetértés. A szétágazó reformtörekvések mégis e jelszavak körül csoportosultak: általános szavazati jog, a családfelek megkülönböztetettsége a szavazatok száma tekintetében, érdekképviselés és a képességre alapított választási jog. Az alsó kamara 1893 évi április 11. és 12-iki ülésében mindezen javas-

mány nem zárta ki még az irástudatlanokat sem, a kik ellen az hozatik fel, hogy ők önálló írásbeli formálhatóságuk hiányában annyira rá vannak utalva a más, felvilágosultabb elmék után indulni, miszerint őket a közügyre befolyást engedő szavazati joggal nem lehet felruházni.

¹⁾ 47. cikk. — ²⁾ 48. cikk. — ³⁾ 49. cikk.

latokat elvetette és ápril 18-iki ülésében 119 szóval, 19 ellenében Nyssens közvetítő indítványát fogadta el, mely a plurális szavazat rendszerét viszi bele az alkotmányba. Maga Bernaert miniszterelnök így nyilatkozott ugyanezen ülésben ez indítványról: »Tisztesleges egyezés ez valamennyi frakció részére; a szélső baloldal megtalálja benne az egyenlőséget; a jobboldal a garanciákat, melyeket folyton követelt; a mérsékelt baloldal pedig a képesség elvét láthatja benne érvényesülni.« Tényleg az indítvány minden párt programjából foglalt valamit magában.

Az egyszerű, általános szavazati jog nem talált érvényesülést Belgium új alkotmányában. Elveté ez intézményt, melyet némelyek a modern államszervezet mellőzhetlen feltételeként emlegetnek, míg mások szemében az csak kárhuzatos. Az volt a meggyőződés, hogy ez államban még nincs meg a néposztályok ama benső egybeforrottsága, közös eszméktől, törekvésektől áthatottsága, mely az általános, abszolút szavazati jog feltétele. Pártolói a két szomszéd állam: Francia- és Németország, meg az Egyesült-Államok példájára hívatkoztak. De igaz ugyan, hogy a német Reichstag az általános szavazati jog alapján választatik, nagy azonban a különbség a német és a belga parlament szerepe, alkotmányjogi jelentősége között. A német alkotmányos monarchiában az uralkodó akarata, hatalma van túlsúlyban a parlament felett, melynek ez utóbbi mindig enged. A miniszterek nem (vagy legalább nem szükségképen) a többségben levő párt emberei s köztük kabinetsolidaritás nincsen. A külügyre, hadügyre és az udvartartásra az országgyűlés közvetlen ellenőrzést alig gyakorol. Belgium ellenben bír a parlamentáris monarchia minden attributumával. Hogy az általános szavazati jog a franchiáknál is végleg bevált volna, nem mondható. Példa rá a boulangizmus ideje, midőn majdnem veszélybe dönté az országot. Hogy pedig az Egyesült-Államokban mily káros következményeket szült a gyakori választások mellett (mert a republikánus elv azt tartja: »Where annual elections and tyranny begins!«), ismeretes dolog. Az egyszerű, általános szavazati jog mellőzésével annak egy korrektívumát fogadták tehát el a többes szavazat intézményében.¹⁾

E rendszer alapeszméjét abban foglalhatjuk össze, hogy megadatik ugyan mindenkinek a közügyekre befolyás joga, ezen befolyás mérve azonban az illetőknek szellemi érettsége, politikai belátása, másrésről azon érdekeltség nagysága szerint igazodik, melyvel a közügyek vitele reájuk bír. A szellemi érettség és mélyebb

¹⁾ Maga a reform szerzője is az általános választási jog mérséklésének nevezi. L. Albert Nyssens: Le suffrage universel tempéré. A reform a választók számát rendkívüli mérvben kiterjesztette. Az 1883. évi törvény szerint 533, 158 volt a választók száma egész Belgiumban. Most 1370, 687 választó van, kik összesen 2.111, 127 szavazatot képviselnek.

politikai belátás jön tekintetbe a harminczöt életév meghatározásánál s a felsőbb iskolai képesítettségénél, valamint a közfunktioknál. A közügyek vitele iránti nagyobb érdekelttség a családfőknél, az ingatlan és járadékbirtokosoknál, szóval a vagyon képviselőinél.

Belgium az első állam, mely a többes szavazat intézményét az országos képviselők választásánál alkalmazza ily alakban. (De nem az első állam, mely ez intézményt életre hívta, mert ismerte azt már az 1862. évi svéd községi törvény is.) Azt mondják (és maga Nyssens is ez előnyére fektette a főszólyt 1890. év novemberében kiadott rövid de érdekes propagandikus füzetében), hogy ez intézmény arra van hivatva, hogy megkorrigálja az általános szavazati jog mellett a fejenkinti szavazás hátrányait, mérsékelje a nagy tömeg befolyását.¹⁾

A többes szavazat az egyenlőtlen szavazati jog megállapítása. Csodálatos, hogy ámbár kezdetben a belga közhangulat az egyenlőtlen szavazati jog minden formájának, minden társadalmi megkülönböztetésnek (érdek- vagy osztályképviselet) ellentmondani látszott, végtére mégis a fenti elvet statuálta alkotmányában. A demokratikus és arisztokratikus, illetve plutokratikus elveknek sajátzerű vegyülete kétségtelenül a belga vote plural, mely alig fog utánzatra találni más államok alkotmányában. Tetszetős formula az minden esetre, hogy ha államügyekről van szó, az állam minden polgárának joga van szavát hallatni, de az beszélhet lehangosabban, legnagyobb súlylyal, a ki a politikai belátás legnagyobb fokával bír, a kit a legtöbb érdek köt az államhoz, az államügyek czélszerű vitéléhez. Ha egyszer megadatik a közügyre befolyjni mindenkinek, a demokratikus elvek egyenes ellentéte, e befolyás nagysága tekintetében osztályokra tagolni a népet. Oly rendszer ez, mely az államügyekre való befolyásnak, mint részekre fel nem osztható nyilvánjognak természetével helyezkedik ellentétbe, midőn e befolyás mérvét akár a nagyobb politikai belátás, akár az állampolgároknak a közléttel, az állammal való érdekkapcsolata vélt arányában hierarchikus fokozatok megállapításával, matematikai alapon határozza meg.

A politikai tudománynak egyik, újabban meglehetősen sok vitára alkalmat adott kérdését dönté el igenlő értelemben a belga törvényhozás, midőn kimondta, hogy a szavazati jog gyakorlása vagy attól való tartózkodás nincs a jogosult tetszésére bízva, midőn nagy többséggel (101 szóval 134 közül) megállapítja, hogy a szavazás kötelező.²⁾ Azok, kik a szavazás kötelező volta mellett harezolnak,

¹⁾ A javaslat tárgyalása alkalmával hangsúlyoztatott, hogy 1.200.000 választóra mintegy 700.000 pótszavazat esik, ebből 640.000 a családosokra és birtokosokra, 60.000 a képzettségre.

²⁾ Ez elvet sem a belga alkotmány cikkelyezte be először. A svájci köztársaság egyes kantonjaiban is, melyek t. i. a közvetlen néptörvényhozás

azzal érvelnek, hogy a szavazati jog nem vonható a magánjogok kategóriájába, melyet érvényesíteni, vagy ettől tartózkodni, a jogositottnak tetszésére hagyott dolog. Házamról, földemről tetszésem szerint rendelkezhetem, mert ez magánérdekem. Magánjogaimat egyáltalán önérdekemben gyakorlom. De szavazati jogommal a közérdeket kell szolgálnom. »A szavazati jog nem valami természeti, magán- vagy személyes jog — mondá Bernaert miniszterelnök — ez a társadalom által ránk ruházott funkció, sőt általa adott megbízás.« E joggal élni állampolgári kötelesség; a ki nem éli vele, nem jó állampolgár, méltó tehát a büntetésre. De különben is mi értelme van az általános szavazati jognak, ha azt nem gyakorolja mindenki? Azt lehet mondani, hogy egy szavazat nem számít; igen, de százan, ezren okoskodhatnak így. Még az üres fehér lap is szavazat, bár negatív értelemben. — Viszont a kik ellene vannak e jog kötelező gyakorlásának, arra hivatkoznak, mi jogon lehet egy polgárt, ki nem akar szavazni, erre kényszeríteni. A bírságnak különben sincs meg az a haszna, mit várnak alkalmazásától, mert a pár franknyi bírság nem elegendő kényszereszköz annak, ki egy vagy más okból nem akar szavazni. Mit sem használ a törvényes kényszer, ha nincs meg erkölcsünkben az önzetlen hazafiság érzete. Ezért a szavazás szabadsága magában foglalja azt is, hogy az attól való tartózkodás is megengedett legyen.¹⁾

A választói joggal való éles kötelező voltának kimondása ama régi elv folyománya, hogy a nyilván- (köz-) jog egyszersmind kötelező, vagyis a jogositott kötelezve is van jogát gyakorolni. A tudomány azonban régen elismerte, hogy ez így általánosságban fenn nem tartható. Számtalan közjog van, melynek kötelező gyakorlását kimondani képtelenség volna (az egyesülési és kérvényezési jog). Kívánatos mindenestre az állampolgári jogokkal való éles, mert csak így áll be a nép politikai életében a szükséges mozgalmasság, mely a közviszonyok, politikai intézmények javulása, fejlődésének feltétele.²⁾ De általában el kell fogadnunk azt, hogy az ilyen közjogok gyakorlása ki nem kényszeríthető. Nevezetesen a szavazati jog kötelező gyakorlásának kimondása s ennek bírságok általi szankcionálása alig vezethet célhoz, ha tekintetbe vesszük különösen azt, hogy a jogával egy vagy más okból élni nem kívánó

elvét czélozták megvalósítani, (Uri, Glarus, Appenzell, Zug stb.) már régebben ki volt mondva, hogy a Landsgemeinde-ban való részvétel kötelező s a távolmaradó bírsággal sújtatik. Solothurn 1836. június 1-ei alkotmánya világosan kimondja: „A választók kötelesek a szövetségi és kantonális választásokban résztvenni.“ Ez azonban az 1887-ik évi alkotmány-revizió alkalmával elejtett.

¹⁾ Desjardins: La liberté politique dans l'état moderne, 44 s. köv. l.

²⁾ Bluntschli: Allgemeines Staatsrecht 1. és 3. l. Gareis: Allg. Staatsrecht 14. l.

mindig fog alkalmat találni az ürügyek általi kibúváásra, vagy épen nem fog vonakodni kitenni magát a szükségképen alacsony mérvben megszabandó pénzbírság megfizetésének sem; a célz tehát, hogy a jogot, mely minden állampolgáré, tényleg minden állampolgár gyakorolja is, el nem éretik.¹⁾

Belgiumban, hol a népnek osztályokra való tagolását annyira kizárni kívánták, hogy már az első alkotmány 6. cikkébe szükségesnek látták beiktatni az elvet, mely szerint semmiféle rendi különbség nem létezik — csak egy választási alapon képezett felső kamaráról lehetett szó kezdettől fogva s nem is történt soha kísérlet akár arisztokratikus, akár érdekképviselőten, akár királyi kinevezésen alapuló felsőház alakítására. Arisztokratikus alapon képezett felsőházzal különösen nem lehetett szó, mert hisz a franciaia forradalom által megtört nemesség felélesztésére a hollandi uralom nagyon is gyöngye volt. Belgium tehát a felsőház alakítására a választási elvet fogadta el s mint ilyen, az Egyesült Államokkal együtt ő képviseli az alkotmánytörténelemben azt az elvet, mely szerint a felső kamara az alsóval azonos választási alapon képezetik. A törvényhozás két házának ez egyforma alapon való képzése idézte elő Belgiumban azt, hogy komoly bonyodalmak a két testület közt alig merültek fel.²⁾ Bajos is elképzelni, hogy két egyforma alapon képezett törvényhozó test lényegesen eltérő politikai elveket, felfogást képviseljen. Más kérdés aztán, hogy megfelel-e a kívánt mérvben az ily alapon képezett felső kamara moderáló rendeltetésének, annak az általánosan hangoztatott kívánalomnak, hogy a törvényhozást megóvja az elhamarkodástól?

A szenátus tagjai az új alkotmány értelmében ugyanolyan mó-

¹⁾ Az alábbi adatokból kitűnik, hogy a legközelebbiről lefolyt általános választások alkalmával mily mérvet öltött a szavazástól tartózkodók száma. (Képviselők választása):

Kerület:	A teirt választók száma:	A szavazatok száma:	Összes beadott szavazat:
Nivelles	38,715	62,545	57,803
Louvain	48,401	76,149	68,718
Bruges	9,125	43,382	40,011
Ypres	25,934	38,311	33,999
Dixmude	11,552	17,095	16,162
Alost	38,267	58,729	49,702
Saint-Nicolas	33,698	48,362	45,118
Gand	80,159	113,689	105,373
Charleroi	75,940	127,621	116,722

A nem érvényesített szavazatok száma tehát meglehetősen nagy volt, dacára a törvényes kényszernek.

²⁾ Az egyetlen komolyabb konfliktus 1851-ben történt, az örökösödési törvény tárgyalásánál, mikor is a kamarákat feloszlatták. Az új szenátus némi módosítással a törvényjavaslatot aztán megszavazta.

don választatnak, mint a képviselők, csakhogy a választóknak 30 éveseknek kell lenniök. Választatnak továbbá a tartományi tanácsok (conseils provinciaux) által és pedig az 500,000 lakosnál kevesebbel bírók által két, — az 500,000-tól 1 millióig menő lakost szám-lálók által három, és az 1 milliónál több lakossal bíró tartományok által négy szenátor választatik.¹⁾ A szenátorok száma ez által (mely a korábbi alkotmány szerint ugyanis a képviselők számának felét meg nem haladhatta), lényegesen felemeltetett.²⁾ A passiv választási jogra nézve eltörülték azt a korábbi intézkedést, hogy szenátorrá csak az választható, a ki legalább 1000 forint egyenes adót fizet. E plutokratikus tendencia mellett ugyanis eddig sem volt a szenátorok száma betölthető és az alkotmány azon engedélyéhez kellett folyamodni, hogy olyanok is megválaszthatók szenátorrá, a kik nem fizetnek 1000 forint egyenes adót, de viszonylag a legtöbb adót fizetik a tartományban. Vagyis a kivételes intézkedésből szabály lett. Az új alkotmány szerint a census csak 1200 frank egyenes adó vagy pedig oly, Belgiumban levő fekvőség birtoka vagy haszonélvezete a feltétel, melynek katasztrális jövedelme legalább 12,000 frank. De még e magas censuson is enyhítendő, azt rendeli az új alkotmány-törvény, hogy oly tartományokban, hol az ily alapon választhatók száma nem éri el az 1: 5000-es arányt a lakosság számához képest, a tartomány legtöbb adót fizetői közül kell a listát kiegészíteni.³⁾ A tartományi tanácsok által választandó szenátorokra azonban census nincsen megállapítva.⁴⁾ Végül a szenátusi tagságot, mely a királyi család tagjai közül eddig csupán a trónörökösre volt megállapítva, az új alkotmány-törvény a király összes figyermekeire és ezek hiányában a királyi család uralkodásra hivatott ágának összes hercegeire kiterjesztette a 18. életévtől kezdve, de a szavazati jognak csak a 25. évtől való gyakorolhatásával.⁵⁾

A revideált belga-alkotmány legfontosabb részében, a választói jogok megállapító rendelkezéseiben az 1894. évi október 15—23. közt megtartott általános választások alkalmával érvényesült először. E választások a régi klerikális párt újabb megerősítésére, a liberálisok vereségére vezettek és tanúságot tettek a szociálista elemek nagy térfoglalásáról.⁶⁾ Ez lett eredménye a plurális szavazati rendszer

¹⁾ 53. czikk.

²⁾ A revízió előtt a szenátorok száma 76 volt, ma 102. Ebből 76 a választók által közvetlenül, 26 pedig a tartományi tanácsok által választatik.

³⁾ 56. czikk. — ⁴⁾ 56. bis—czikk. — ⁵⁾ 58. czikk.

⁶⁾ Nevezetesen: A régi alsó kamara (152 tag) állt 93 klerikális és 59 liberális képviselőből. Az új alsóház pedig így alakult:

klerikális	104
mérésékelt liberális és progresszista	20
szociálista	28

A régi szenátus 76 taggal bírt, ebből 47 klerikális és 29 liberális. Az

behozatalának, mit a klerikálisok végső engedményként megadtak az általános szavazati jog heves követelésére. A belgák a választói jog nagy arányú kiterjesztésével lényegesen megnövelték a néphatalmat, a nélkül, hogy a különben is megszilárdításra szorított királyi hatalom megfelelő megerősítéséről gondoskodtak volna. Hogy a tömeg befolyás ellensúlyozására kigondolt választási rendszer e célzatának alig fog megfelelni, eléggé bizonyítja már a most lezajlott választás is, de még inkább meg fogja mutatni a két év múlva felében újjáalkotandó parlament képe, mikorra ugyanis a szocialisták nagy megerősödését már most biztosra veszik. A királyi hatalom nem lesz képes az ily módon egybealkotott alsóház kevésbé tartózkodó célzatainak ellenszegülni s máris jeleztettek ama reformok, melyekre hajlandó az alsóbb néposztályok érdekében. Nincs kizárva tehát, hogy ez alkotmányreform Belgiumot a szélső demokrata tendenciák felé fogja hajtani a nélkül, hogy revideált alkotmánya valóban tisztán demokratikus lenne. De, mint egyik írójuk mondja, a szenvedő beteg, ha tudatával van is állapotának, nem mindig ismeri az alkalmazandó orvosszereket. És ha a politika tudományát e reform kísérletei közelről érdeklik is, annak gyakorlati művészete, mely nem is a tudomány elveit követi mindig, hanem gyakran célja elérésére kénytelen egyenesen felredobni a princípiumokat, körülbelől máris meghozhatja helytelenítő ítéletét e mű fölé, ha csak ama jelenségeket veszi is szemügyre, (irányzat az államforma megváltoztatására) melyek eddigelé telmerültek.

DR. BALOGH ARTHUR.

új szenátus tagjainak száma 102. Ebből 71 klerikális, 29 liberális és 2 szocialista.

Érdekes megemlíteni, hogy az aránylagos képviselő mellett a klerikális párt vereséget szenvedett volna, mert a klerikálisokra 5.633,133, a liberálisokra 4.712,802 és a szocialistákra 2.060,802 szavazat esett. Vagyis a két utóbbi pártra együttvéve több hely jutna a parlamentben.

Irodalmi Szemle.

A Magyar Nemzet Története.

(Milleniumi kiadás.)

Szerkeszti *Szilágyi Sándor*. Kiadja az *Athenaeum* irodalmi és nyomdai társulat.

Az ezredéves ünnepélynek legmaradandóbb emlékei lesznek azok az irodalmi művek, melyek erre az alkalomra készülnek. Ezek között kétségkívül legfontosabb az, melyet az *Athenaeum* ad ki, s Szilágyi Sándor, történetírásunk nagyérdemű veterán bajnoka szerkeszt: „A magyar nemzet története“ 10 kötetben, 200 füzetben, melyek hetenként jelennek meg.

Könnyen érthető, hogy a közönség mohó érdeklődéssel vette az erről szóló hírt s fogadta az első füzeteket. Szakkörökben a műhelybe is betekintettek, hogy kik írják, mit s mikép írnak. S e tekintetben, mint a hozzánk is érkezett felszólalásokból láttuk, nem volt osztatlan az öröm s megelégedés, mert — a felszólalók szerint — az írók között „sokat láttak, a kiket nem láttak,“ pedig szerettek volna ott látni s láttak olyakat is, a kik eddig történetírói jelességüknek vajmi csekély jeleit adták. Pedig egy ilyen nagy igényekkel fellépő és méltán nagy várakozást keltő munkának a lehető legjobbnak kellene lennie, hogy méltó legyen a magyar nemzet ezredéves ünnepéhez. Igaz ugyan, hogy egy irodalmi részvénytársaságnak és szerkesztőnek meg van a szabadsága, hogy tetszése szerint válogassa meg munkatársait, de a ki „remekművet“ akar létesíteni, arra a legjobb erőket kell egye-
síteni. Azt hisszük, hogy nem is mindenütt a kiadókon mult, hogy a „kiválóbb történetírók“ közül olyan is hiányzik, mint pl. Pauler Gyula, az Árpád-kor történetének koszorús írója; hanem némely esetben az írókon, a kik egy vagy más okból (pl. másnemű lekötöttség miatt) nem vállalkozhattak. A mi felfogásunk ez lévén a dologban, azért a szép vállalatot előre is gáncsoló felszólalásoknak nem adtunk helyet, megvárván, hogy a tettek s nem a nevek beszéljenek, fentartván az elfogulatlan kritika jogát mindenki részére. Különben, hogy maga a

szerkesztő sem tekinti befejezettnek munkatársai lajstromát, láthatjuk abból, hogy a legújabb kor története megírására újabb munkatársakat jelez a tervekben hirdettek kivül.

Az eddig megjelent két füzetben: a vezérek korát vesszük Marczali Henrik tollából, a ki nagy ambícióval és sikerrel igyekszik megoldani szép feladatát. Első könyve A magyarok történetét tárgyalja beható forrástanulmányok alapján (2 füzetben). A 3-ik füzettel a VI. könyv a Honfoglalás története kezdődik. Az 5-ik füzetben a III. könyv A kalandozások kora. A 7-ikben a IV-ik könyv A fejedelemség átalakulása. Ezekben belül fejezetekre osztván a tárgyalta anyagot és korokat, szerencsésen csoportosítja az események és intézmények egymásutánját. Lehet kifogást tenni, ellenkező nézeteket vallani az egyes kérdésekben, de egészben véve el kell ismerni, hogy ez Marczalinak egyik legsikerültebb munkája.

Az illusztrációkra a szerkesztő kiváló gondot fordít. A műmelléletek többnyire igen szépek; ilyenek: a magyarok Kiew előtt, Vágó Pál ihletett ecsetje után, ősmagyar régiségek és kelta fegyverek a m. n. múzeumban; a szt. galleni codex egy lapja, a szlávok hódolása Árpád előtt (Munkácsi festménye után színnyomatban) Szt. István kora (Lotz akadémiai falfestménye után), ősmagyar régiségek a magyar nemzeti múzeumban, Szt. István decretumának első lapja hasonmásban a nagy orosz pusztaság, keletrómai császár koronázási díszben, Lehel kürtje (Dörre Tivadar rajza.) Esztergom látképe (szintén Dörre Tivadartól, a kinek képei messze kimagaslanak a hasonló többi rajzolóké felett), Árpád és Szt. István képei (Túróczy kronikájából) stb. Ezekon kívül a szövegbe nyomott képek hosszú sorozata tarkazza és díszíti a füzeteket.

Egyes füzet ára 30 kr.; előfizetés negyedévre (12 füzet) 3 frt 60 kr.; félévre (24 füzet) 7 frt 20 kr. Kapható minden hazai könyvkereskedésben.

A ki teheti, szerezzé meg e nagy szabású történeti munkát, a mely természetes, hogy Magyarország minden eddigi történetét felül fogja múlni, mert egy emberöltő óta tett nagyarányú kutatások, gyűjtések, tanulmányok eredményét van hivatva egybefoglalni s a nagy közönség által is élvezhető formában előadni.

Két röpirat a nemzetiségi kérdésről.

I.

Nyílt levelek a bukaresti román kultur-liga elnökéhez, Urechea A. Lászlóhoz, Moldován Gergelytől. Kolozsvárt, 1894. 162 lap, ára 1 frt.

Az a szerencsétlen mozgalom, a mely hazánkban a nemzetiségeink között századok óta fennálló jó egyetértés megzavarására irányul, s a melynek istápolására a szomszéd román államban külön liga alakult, egyre több és több munkával szaporítja irodalmunkat is.

Minket erdélyieket az a kérdés közelről érdekelvén, a rá vonatkozó munkákat hallgatással nem mellőzhetjük. Az e téren nyilvánuló ténykedések közül ránk nézve Moldován Gergely működése kiválóan fontos és becses nem csak azért, mert munkáiban a tudás, a tárgy alapos ismerete nyilvánul, hanem azért is, mert román ajkú lévén, hivatva van arra, hogy övéinek túlkapásait ostorozza s minket magyarokat pedig figyelmeztessen mindazon kormányzati és társadalmi hibákra, a melyekkel ennek az ügynek jó szolgálatot egyáltalában nem teszünk. És Moldovánnak az erős alkotmányos érzület, az igaz magyar hazafiság, megadja az erőt és a bátorságot rámutatni a létező bajokra minden téren. Csak az imént tettük le „Magyarok, Románok“ című nagy feltűnést keltett munkáját, a melyben oly élesen, de igazságosan bírálta meg az erdélyi magyar társadalmi és kormányzati állapotokat, már „Nyílt levelek“ című könyvét vagyunk kénytelenek kinyitni, a melyben a bukaresti Liga és annak elnökének tényeit bírálja meg. Tizenkét levelet intéz Urechea Lászlóhoz; s ezekben felveti a Ligának egész működését, a melyet szerző igen jól ismer, s a melyben a hazudozás nagy szerepet játszik. Ezért a sok szemérmetlen hazudozásért élesen támad, mert benne a román közerkölcsök romlását, az ifjú nemzedék megmételtyezését látja. Ostorozza a román akadémiát, a mely idétlen és ferdítő „felhívásával“ e kérdésben a koronára, mint fővédnökre, árnyékot vetett; az ifjúságát a mely nem tanul, hanem kongresszusdi-játékával a nemzetközi tisztességet tapossa lábbal. Targyalja a memorandum-pórt, Sturdza ellen, Cantilli és Fava röpiratait, Urecheanak a „Deutsches Volksblatt“ levelezője előtt tett nyilatkozatait, a „Latin hagok“-at, Rác Jánosnak az esküdtek előtt felolvasott deklarációját, a mozgalom dákó-román tendenciáit, lépésről-lépésre kimutatván az európai közvélemény megtévesztésére irányuló célzatos ferdítéseket, valótlanságokat, rágalmakat s a végén hangsúlyozván a két nép egyetértésének szükségességét.

„Ha Isten önöknek megengedte a román nemzeti állam megalapítását, mondja a szerző, ne követeljük, hogy a magyar a maga ezredéves államát törje össze és annak a helyébe állítson az önök programja szerint egy újat.“

Moldován munkáját érdemes volna minél szélesebb körben terjesztetni s idegen nyelvekre lefordítani, mert a mi igazságunkat e kérdésben senki sem mutatta ki hatásosabban nálanál. Meg vagyunk győződve, hogy Moldován íratainak terjesztése külföldön sok világosságot árasztana azok között, a kiket velünk szemben az első információ szellemileg megvakított.

II.

A román kérdés és a magyar nemzetiségi politika, írta Tibád Antal, Budapest 1894. 103 lap.

Tibád Antal erdélyi közéletünk alapos ismerője. Bátran vehette fel tehát a tollat és írhatott a román kérdéstről. Ezt azért hangsúlyozzuk, mert a legutóbbi időben sokan vannak olyanok, a kik a nélkül, hogy egy élő oláhot láttak volna, vagy hogy erdélyi viszonyainkat ismernék, biztos orvossággal szolgálnak a kérdés megoldására.

Tibád munkáját, mint a cím is mutatja, két részre osztja; az elsőben adja a román kérdés keletkezését, fejlődését, alakzatait, a jogcímét, a nemzeti sérelmeket, a kérdés megoldására vonatkozó javaslatokat; a második részben a magyar nemzetiségi politikával foglalkozik 1848 előtt és után a mai napig.

A bevezetésben egy igen jó tanácsdal szolgál, hogy a „jövendőbeli vitatkozásból kölcsönösen kiküszöböltessék az ingerültség hangskálája, s hogy az eddigi vita-anyag azon része, mely a kérdés érdemének eldöntésére befolyással amúgy sem lehet, az ezutáni tárgyalások körén kívül hagyatva, hallgatással mellőztessék“.

Igen helyes. Tibád ehhez képest egész tárgyilagosan ír a kérdésről. Szerző a román nemzetiségi kérdést csak 1784-ig tudja felvinni, holott az 1697-ben a vallási unióval kezdődik, a mikor a románság a katolikus hitre való áttérés esetén Bécsből nemzeti jogokkal voltak kecségtetve, csak hogy mikor Klein román püspök ezen oldalról alkalmatlankodni kezdett, püspöki székétől megfosztották. Tibád azután a román nemzeti programokat vizsgálja meg, a melyek 1848-ban egyet, 1849-ben mászt foglaltak magukban; az 1863-ki n.-szebeni conventiculumban ismét más dolgokkal elégesznek meg, míg 1881-ben a nemzeti párt programját részletesebben meghatározza, csak hogy a Memorandumban és a Replikában az emberek ismét egyebet beszélnek. A román programok között tényleg ez a diszharmonia megvan, folytonosságról a ismert követelésekben szó sem lehetett.

Tibád ismerteti ezután a magyar nemzetiségi politikát 1848-ig. A szabadságharc után 1868-ig, a nemzetiségi törvény megalkotásáig, ez a politika oda konkludált, hogy a haza minden ajkú polgárai az egységes és osztatlan magyar nemzet tagjai s hogy a nem magyar ajkú népfajok külön nemzetiségeket képeznek, melyek az ország egységének korlátain belül az egyéni és testületi szabadság alapján akadálytalanul érvényesülhetnek; fenntartják és tovább fejleszthetik magukat. Ez alapon lett megalkotva az 1868-ki nemzetiségi törvény is. A mai politikára vonatkozólag ismerteti Hieronymi, Wekerle, Szilágyi, Kálnoky miniszterek nézeteit, Kolozsmegye felíratát, Gróf Bethlen Gábor és gróf Károlyi István E. M. K. E. elnökök alkalmi beszédeiben foglalt véleményüket, Jancsó Benedek, és Moldován Ger-

gely, Apponyi Albert, Bartha Miklós és Mocsáry Lajos felfogását.

„ . . . Véleményem szerint az eddigi kormányok nem ismerték fel, mondja Tibád, a bajokat a magok valódi mivoltában; részemről a diagnózist illetőleg Kolozs megye polgárainak, Jancsó Benedek és Moldován Gergely által is támogatott felfogásához állok közelebb, kik a román kérdés felől alaposan tájékozva vannak, s ennél fogva azt eléggé fontosnak tartják arra, hogy a magyar nemzet végre-valahára komolyan és egész erővel foglalkozzék vele.

A kibontakozást illetőleg különösen a Moldován felfogása érvényesül Tibád könyvében, az állam feladatát két irányban körvonalozván, Romániát a mi dolgainkban való beavatkozástól egyszersmindenkorra el kell tiltani; — benn oly szervezetet kell adni a közigazgatásnak melyben az egészen alkalmassá válik a nemzetiségi mozgalmakban rejlő veszélyek alapos és biztos felismerésére és legyőzésére s a mely egy célirányos kultur- és közgazdasági politikával kombinálva, ismét az érdekek ezerféle nagyobb és apróbb szálaival csatolhassa vissza hozzánk a nemzetiségeket.

Tibád könyve bár új dolgokat nem hoz felszínre, igen alkalmas arra, hogy a nemzetiségi kérdés egyes fázisai, jelen állapota és állása felől az olvasót tájékoztassa. (o.)

Philosophia a középiskolában.

Ar dy Lajos Ferencz a philosophia tanára a Sanremoi k. lyceumban a tanítványainak kidolgozásra adott feladatokból egy gyűjteményt tett közre ily czímmel:

Temi di Psicologia, Logica ed Etica assegnati agli alunni del R.º Liceo di Sanremo nel triennio scolastico 1889—1892. Col discorso preliminare intorno all'insegnamento delle discipline filosofiche. Sanremo, 1793.

Ebben a bevezető értekezés méltó párja a Trendelenburgénak, s azon tárgyat fejtegeti és magyarázza más szempontokból. Azért hát ezt is közlöm ezennel kivonatossan.

A philosophia tanításáról.

1. §.

A ki elfogulatlanul akarja megvizsgálni azt a kérdést, hogy mi a philosophia foganata az elme és lélek kimivelésében, szükséges hogy merőben eldobjon bizonyos előítéleteket, a melyeket a korunkbeli élet az ő fiatal, türelmetlen forrongásában oltott sokakba és a melyet a kagylókhoz, hinárhoz és kavicsokhoz lehet hasonlítani a melyek elcsufították,

elferdítették a tengeri Glaukos alkatát, a kihez oly bölcsen hasonlította Platon¹⁾ az ember lelkét, a mint ez a testtel való közösülésében tűnik szemünkbe. Leghatalmasabb köztök az, hogy az iskolának nincs más célja, mint valami mesterséghez vagy nemesszerű hivathoz jutás; igen súlyos tévedés, a mely megint másokat szül, mentől tovább távoztatván az igazságtól az elméket, a melyeket az életgazdasági haszon szemfényvesztése elragad és nem veszik észre, hogy előbb létezik az ember, mint a mesterség, hogy ez nem a valóság benne, hanem alig csak egyik alakja, mivel az egyén becsértéke terjedelmes és szövevényes nevelés eredménye és hogy az életnek legfoganatosabb tehetségeit és legkedvesebb gyönyöreit azok a legmagasabb igazságok és legválogatottabb érzelmek szolgáltatják, a melyekre csak a philosophia sugározza az öntudat világát. Ez a tudásnak az az alakja, a mely egyetemességi s okvetetlenségi jelleménél fogva a legszorosabb viszonyban van az étellel, a melynek minden erőfeszítését kutatja, fontolgatja és tökéletesíti; az adja meg azt a teljes önismeretet, a melynél fogva az ember, bár külön lény s mégis érzi, hogy ő a világegyetem egységének alkatrésze; következőleg a philosophiát gondolkodásban, a mely ki-mutatja az emberi szellemnek legfelsőbb működéseit, a dolgok legbensőbb okait, minden létezés törvényeit; abban táplálékot és megnyugvást lelnek a legmagasb értelmiségek, és a művelődés minden elé lépése a philosophiai gondolkodás tovább fejlődésével találkozik össze.

A többi tudományokkal való viszonyukban a philosophiai tudományok adják meg az általános műveltségnek azt az alapot, a mely oly szükséges a kormányzó osztályoknak, midőn oly alapeszmék és alapszabályok forognak kérdésben, a melyek a pillanat esetességein és a sokaságon fölül emelkedjenek, és a melyek nemcsak lelki tehetségei hasznos tevékenységére az embert, hanem a polgárt is a közérdekű ügyekben való rész-vételre készítik. Csak azok bírják megismertetni a valóban tudhatók terjedelmét és kielégíteni, a mennyiben emberi értelemtől kitelik, az egységre való törekvést és Danteként²⁾ tetőről tetőre hajtják föl az állandó törvények és tények kutatására. Csak azok tesznek eleget teljesen az egyetemesség, a fokozatosság és a megélhetőség paedagogiai szabályainak, a mennyiben gerjesztik s elésegítik a lélek erőfeszítéseit, a melyek kifejlődve kölcsönösen hatnak egymásra, hogy a többi tanítás ne maradjon eldarabolva, hanem termékeny egységbe tartson össze a philosophiában. Imígy egyeztetvén össze a szellemnek különbözőféle tevékenységét keltik azok a tanulmányok azt a benső őszhangot, a mely az elmét egészségessé és rendezetté teszi, megadván neki a sulyegyenlőséget, a melynél fogva tehetségei karöltve járnak el a dolgokban és létre jön az eszmék és érzelmek egysége, a miben áll az emberi élet boldogsága.

¹⁾ Republ. X. (p. 611. D. Steph.) — ²⁾ Parad. IV. 132.

Illik is ez a fiatal korhoz, a mely miután az életre tüzetesen szolgáló és mellékesen segédkező ismereteket elsajátította, abban jár, hogy azokhoz emelkedjék, a melyek a tudományos és művészies általános nevelésoktatásra vonatkoznak és a melyek a társadalmi viszonyok fentartására czéloznak. Az oly tanulmányok tehát a paedagogia épülete koronázata; az a magasabb tudás alakját állítja elénk, a mely az átgondolás³⁾ bámulatos erejével egy végső öszvezetté⁴⁾ alkotja az értelmi élet különböző szakaszaiban szerzett ismeretek mindnyáját, a mely öszvezet nélkül a tudományos és irodalmi oktatás nem tökéletes, czélját veszítette és nem szolgálhat az erkölcsiség sinormértékéül. Ezek az előnyök nemcsak a felsőbb philosophiában vagy metaphysicában leledzenek, hanem a philosophia külön ágazataiban is, a melyek, ha a józanokosság⁵⁾ elvei elemi módon, de mindenesetre észszerűen és rendszeresen kifejtetnek, nem semmisítettnek meg már előre, hanem ezeknek logikai kiegészítményei s a paedagogia rendjén béavató tudomány⁶⁾ alkotnak.

Mindezek megfontolásából kitűnik világosan, mily megkívántatók az oly tanulmányok a felsőbb középiskolában, kivált a felgymnasiumban, a melyben az ifjú a tudás különféle ágait összejárja és nemcsak a természetnek és a mostani műveltségnek tényeivel és törvényeivel ismerkedik meg, hanem átmegy gondolkodásával a multba és a kettőt öszvevéve szerzi meg a történelmi, nyelvészeti, lélektani és világegyetemi⁷⁾ általános törvények tudomását, a melyek a benső és külső valóságot⁸⁾ kormányozzák. A hajdankori szerzők nemcsak megkívánják a philosophia ismerését, hanem el is készítik másfelől olvasójuk lelkét a vele való foglalkozásra; valamint a tudományos kutatások is arra a mintegy véghatárszélre vezetnek és utoljára — ismételjük — a neveléstani társba és a szellemnek általános tökéletesítésébe vágó minden tanulmány; holott arra a szétszórt és töredékes ismeretek már nem elégségesek, ha csak valami módon egységgé nem gyűjtetnek.

E még nem elég. A philosophiai külön tanulmányok, melyek a középiskolai tanulás főtárgyai kell hogy legyenek, bizonyos, bár gyakran feltett, de a többi tanulmányokban rendszeresen nem tanított új igazságokat szolgáltatnak nekünk. Az elemző lélektan⁹⁾ a szellem tehetségei vizsgálatával s osztályozásával feltárja az értelem előtt és tudomására hozza a benső jelenségek legváltozatosabb és legszövevényesebb világát, a mi első feltétele annak, hogy az igaz tudományhoz és igaz erényhez juthassunk. A logika a világegyetem valóságáról vissza tükrözött ész legfelsőbb törvényeiből indulva ki megmutatja nekünk, miképp kell működni szükségképpen a gondolkodásnak a dolgok felfogásában és teljes tudomást szerezvén róluk, erőszzerű¹⁰⁾ és nem gép-

³⁾ Reflexio. ⁴⁾ Synthesis.

⁵⁾ Sensus communis, sana ratio, gemeiner Menschenverstand, bonsens, sens commun. — ⁶⁾ Propaedeutica. — ⁷⁾ Cosmicus. — ⁸⁾ Realitas. — ⁹⁾ Psychologia analytica. — ¹⁰⁾ Dynamicus.

szerű tudást nyújt az által, hogy elésegíti bennünk az észrevezés, a szemmeltartás¹¹⁾, az osztályozás¹²⁾, az okoskodás szokásait. Az erkölcs-tan az erkölcsiség igazi mivoltát kutatva és kimutatva az embert és polgárt kötelező cselekvényeket, a mennyiben szabadon kell alkalmazniok magukat a törvényhez, az észszel vezetteti a szellemet egy erkölcsi legfőbb rendszabás¹⁴⁾ fogalmára, a mely szerint az erény az értelemmel világított önerejű akarat működésében áll és meggyőz arról, hogy nemes érzésből s nem büntetés félelméből kell jót cselekedni. Végre, az aesthetika, meghatározva a mennyire lehet, a szépség eszméjét és különféle kifejezéseit a művészetben, feltárja ennek a kinesejt és reánk való hatását, a mi életünkben oly nagy helyet foglal, élénkebbé teszi. A különféle tehetségeinket, ügyességeinket és lelkivágyainkat tárgyaló tanulmányainkkal belénk oltott tudomás töménytelen előnyt nyújt a tudománynak és az életnek. A legderekből értelmek olyanok, hogy ha a nekik tanított ismeretek lazák és nincsenek egymással kapcsolatban, és csak a legközelebbi és esetékes előzményekből következettek, ők azoknak nem sok hasznát veszik és nem lelik tudás vágyukat kielégítettnek; holott mihelyt azok a legbensőbb viszonyaikban az észszerűség világával sugározva jelennek meg előttök, a legélénkebb örömmel fogadják és ama rendben a dolgok valóságára ismervén, akkor kezdenek igazán tudni, Aristoteles mondása szerint: **Akkor higgyük, hogy ezt vagy amazt tudjuk, ha okát ismerjük.**¹⁵⁾

Ez idő szerint vált különösen szükségessé a philosophiai műveltség. Az emberi tevékenység minden ágában győzedelmeskedő észszerűség¹⁶⁾ követeli, hogy a világegyetemi s lélektani minden jelenségnek az alapokát¹⁷⁾ a legbensőbb természetében s a szellem erejéhez való viszonyában külön tanulmányozzuk a végett, hogy biztos alapot vessen minden dolgunknak s végképp felváltsa a vakhitet és a tekintélynek¹⁸⁾ szintoly romboló más alakjait és sugározza bé, mint egy új világító torony az új vizsgálódást és a létezés új módját. A nagyobb műveltség, a kritikai szellem gyarapodása, a tudományos, művészeti, polgári és politikai életben való bővebb részesedés, a mely alól az új intézeteknél, a hírlapirodalom terjedtségénél fogva magát valamire való ember, ha

¹¹⁾ Observatio = Beobachtung kettőt tesz: a) észrevételt (Wahrnehmen, Bemerkten), b) tartós figyelést (Betrachten). A bévett megfigyelés csak az első jelentését fejezi ki; figyelés, tartós; megfigyelés pillanatnyi actus, mint látás — meglátás.

¹²⁾ Classificatio. — ¹⁴⁾ Norma.

¹⁵⁾ Metaph. I 2. 13. Az idézet nem egészen hű. Az eredetiben ezt olvasuk: ἡ ἐπιστήμη διδασκαλική γὰρ ἢ τῶν αἰτιῶν θεωρητική. μᾶλλον οὖτοι γὰρ διδασκουν οἱ τὰς ἰτίας λέγοντες περὶ ἑκάστου. Latinul: Bessarion így fordítja: illa scientia magis docet, quae causas speculatur: ii enim docent qui causas singulorum dicunt.

¹⁶⁾ Rationalitas. — ¹⁷⁾ Principium. — ¹⁸⁾ Autoritas.

akarná is, ki nem vonhatja, a kutatás sarkantyujától ösztökélt szellemeket sürgeti, hogy tanulmányozzák a tényeket és az egyetemes élet jelenséges valóságát kormányzó törvényeket. Ez az oka, hogy a legmagasabb, a legfontosabb kérdések, a melyeket egykor csak az akadémikákban vagy rejtett gyűlésekben bizgattak, ma már behatottak a munkás szerény hajlékába és az új vágyaktól előre készített eldöntések megint új szokásokat és rendtartásokat készít előre. Még a bölcselőbbé vált művészet is elsajátította azokat, és a legnagyobb remekműveket azok sugallják és azzal keltenek általános bámulatot, hogy a kor szükségleteire vonatkoznak. Az így rohamosan haladó műveltségtől elragadva az emberiség magasra hág és nem hagyja magát leveretni a múlt romjaival, bármennyire próbálja is az lenyűgözni a szokás erejével vagy az álokoskodás¹⁹⁾ fogásaival. Az ősi eszmények enyészte kényszeríti az embert visszahúzkodni a maga tanulmányozására és magában keresni az erőfeszítés elvét. Az elmélkedő²⁰⁾ életet, egy mysticus vallásos gondolkodásban való örökös ringatódzást a tudományos gondolkodás lázas tevékenysége váltotta fel és mindenki csak ettől a gondolkodástól várja a lélek megnyugvását és a gazdasági s társadalmi javulást. Annálfogva egy kor sem volt hajlandóbb, mint a miénk, a philosophiára, a nagy tudományra²¹⁾, mely az általános törvényeket kutatva az élet eszményeit észszerűbb, tehát igazabb, szebb, tartósabb alakokban állítja helyre.

2. §.

A philosophiai tanulmányoknak a nevelés-oktatásbeli foganatos és szükséges voltát bizonyító számos és hatalmas érvekből mindenki könnyen kiveheti, hogy korunknak irántuk viseltető közönbösségét nem kell valódinak és állandónak, hanem csak mulékonynak és látszólagosnak tartani. Okai különbfélék, szövevényesek és rejlik; némelyiket magában, másokat történelme körülményeiben, másokat a társadalmi, vallási politikai és nevelés-oktatási gondolkodás fejlődésében kereshetni. Mindenekelőtt az, hogy a philosophia fogalma tetemesen megváltozott, mivel a külön tudományok hovátovább kiváltak belőle, a minélfogva az egyetemes tudomány követelményével felhagytak és a philosophiai vizsgálódás arra szorítkozott, hogy a többi tudományok egyesítését kísértse meg, mint nem már alapjok, hanem eredményök. Aztán a tapasztalati tudományok, melyek közzé a történelmet is számítom, a végett, hogy a magukféle feladatokat jobban tanulmányozhassák, saját szerű módszerekkel elzárkóztak és természetesen fölülkérültek eredményeik biztosságánál fogva a tapasztalást megelőző s meg-

¹⁹⁾ Sophistica.

²⁰⁾ Contemplativus.

²¹⁾ Universalis scientia, absoluta scientia.

haladó ²²⁾ tudományokon, a miért az általános és különös ²³⁾ közti súlyegyenlőség megbomlott és az elmék nem bírnak amaz elsőbbről fölé emelkedni s meggondolni mily számos, különböző és mélységes viszonyok kapcsolják össze a tudás minden alakjait és fejezik ki a tárgyalt feladatoknak egymástól való kölcsönös függését ²⁴⁾; szóval nem emelkednek fel a törvényekhez, a melyek azokat egységesítik és kibékítik, és a melyeket a philosophia kutat ki és állapít meg. A mely változás a mult időknek a priori való hiú és terméketlen vizsgálódás elleni természetes és jogszerű visszahatás ²⁵⁾ gyorsan átömlött a tudományból a lelki élet minden más alakjaiba és a viszonytalant ²⁶⁾ a viszonyossal, a természetfelettit a természetessel, a feltevést a bizonyossággal, meg nem bizonyított elvek vak követését a jelenségek s okaik felfedezhetése tudomásával helyettesítette. Ez viszhangzott minden lélekben és mindnyájok kezdett kétkedni, az ősi eszmények valósága felől; megégetni, a mit azelőtt imádott és imádni, a mit az előtt megégetett; mindnyájok a csüggedtség és vágy kimondhatatlan fájalmában küzdő, a hajdani alakok ellen lázzadozó és egy fénynyel s szeretettel teljes életre sovárgó Fausttá vált. ²⁷⁾

No már ennek a küzdelemnek, a mely kiválóan forrongóvá lett a mi százunkban, a metaphysica fitymálása lón a következménye, mint a mely tudmánynyal a modern élet követelményei miatt különben is a hosszas és sanyarú tanulmányokra kevésbé hajlandó mívelt és értelmes közönség összevételére az egész philosophiát, azt hívén, hogy az a külön szaktudományoktól nem csak független, hanem velök merőben ellenkezik és rakva van ködös eszményiségekkel. ²⁸⁾ Azonkívül a lejárt és egymásközt meghasonlott, de mindenikök az igazságot magának követelő összemények ²⁹⁾ összeférhetetlensége és kibékülhetetlensége; aztán a százunk második felében elharapódzott tagadó kritika, a mely minden iránt kétséget hirdetett, szembeállítva az óvatos és biztos eljárá-

²²⁾ Transcendentalis. — ²³⁾ Generalis, specialis. — ²⁴⁾ Solidaritas. — ²⁵⁾ Reactio. — ²⁶⁾ Absolut.

²⁷⁾ Haj! két lélek lakja mellemet,
El akar válni egyiktől a másik!
Az egyik a világhoz van tapadva
A durva kéj lácazaival kötözve.
A más erővel kél porából
S emelkedik nagy ősei honába.

Goethe. Faust. I. R. Faust és Wagner.

Érzem hiába halmozám magamba
Az ember szellem minden kincseit,
S aztán ha neki ülök a dolognak
Bensőmben új erő nem csergedez.
Nem hágtam fen ebb egy hajszálnyival sem
A végtelenhez közelebb nem jutottam.

Szintén Faust és Mephistopheles.

²⁸⁾ Ideal. — ²⁹⁾ Systema.

sával a physicalis általában a természeti tudományoknak, a melyek egymással nem hogy ellenkeznének, de egymást világosítva s egészítve haladnak elé s észszerű és szembeszökő³⁰⁾ igazságaikkal táplálják a szellemet, tökéletesítvén minden alakban az élet kellékeit; mindezen körülményeknek kedvezőtlenül kellett hatni a mi tanulmányunkra, a melynek bajosan bírták megelélni az életbevágó³¹⁾ oldalát, nem lévén másfelől meggyőződve, hogy szükséges lenne a rendszeres tanulmányozása a mindenkitől tudott tényeknek, u. m. azoknak, a melyek öntudatunkban keletkeznek. És még az olasz gondolkodás és élet mozgalma is, mely a félsziget egyesültét és függetlenségét létre hozta, az elméket az értelmi tevékenységnek más mezejére terelte, és az olaszág és pápaság közti kibékülés nem sikerülte, a dogmatismus türelmetlen mérgeledése, valamint a kételkedő philosophia³²⁾ terméketlen vesztéglése³³⁾ béoltották a lelkekbe s maradandóvá tették bennök a bizonytalanságot és féltékenységet, melyek a lélek megnyugvását gátolják. És különösen a classica iskolában, azon az előítéleten kívül, a melyet már említettünk, t. i. hogy annak az életre közetlenül szolgáló céljának kell lenni, az a vélemény, hogy a philosophiai eszmék fejlődéséből csupán csak megoldhatatlanoknak tartott feladatok³⁴⁾ körül forgó, többé-kevésbé elmés és önkényes magyarázatok sora ered; a classicus tanítás túlzott követelése; a multkori tanítóknak a philosophiai szélső rendszerekhez ragaszkodása, (a családokban tüzes vitatkozások forrása); az ifjaknak az előbbi tanfolyamokban rendkívül kergetett tanítása és az évi vizsgák alkalmával tanúsított rendkívüli engedékenység miatti készületlensége, és végre a bizalmatlanság, melyet mindezen okok zavaros tudalma terjesztett a közönségben, béhatott a fiatalok lelkébe, elidegenítette őket a philosophiai tanulmányoktól, a melyek pedig a legmagasabbak és az embernek az igazság ismeretére ernyedetlenül törekvő természetéhez legméltóbbak.

A min kívül semmi igaz nem leledzik³⁵⁾

A dolgoknak ezt az állapotát megszüntetni remélhető orvosszerek között némelyek hatalmukban vannak, mások nincsenek. Akaratunktól független az, a melyet a visszahatás törvényétől³⁶⁾ várhatni, a mely általában a tények történelmében és különösen a gondolkodás fejlődésében sohasem hazudtolta meg magát. Átmenet időszakai, a milyen a miénk, midőn azok a jövendő csiréit érlelik, némi petyhüdség bélyegét viselik magukon, a mikor az öreg eszmények még nem haltak ki teljesen s az újak nem váltak életrevalókká s foganatosokká. A lételt

³⁰⁾ Evidens. — ³¹⁾ Practicus. — ³²⁾ Scepticismus. — ³³⁾ Inertia.

³⁴⁾ Problema

³⁵⁾ Dante. Par. IV. 126.

³⁶⁾ „Actio est a qualis reactioni“ Newton szerint: de megfordítva a reactio nemcsak egyenlő, de erősebb is lehet az actionál. Példa a röpentyű.

magát u. m. a viszonytalan³⁷⁾ és az öntudat általános törvényeit és tényeit illető kérdések iránti közönbőséget, a mely a mint látszik, a társadalmi feladaton kívül a tapasztalati tudományoktól lelkesült s bámulatos eredményeiktől elragadt elméket terheli, minden bizonynyal felváltja, minthogy az ember nem változtathatja meg a természetét, a mely végzetesen sarkalja őt a távoli okok nyomozására, a végokokon és a mibe ezek mint sugarak egy pontban tömörülnek, a legfelsőbb egységen való elmélkedésre; felváltja mondóm a mi időszakunkat — és mutatkoznak is már jelei — egy öszvezetnek t. i. világegyetemi és lélektani kutatásoknak új időszaka.³⁸⁾ Hogy minő természetű lesz az az időszak a tudományban és életben véghezmenő rendkívüli átalakulás után, nem könnyű előrelátni. Népszerű tekintetből, a mennyiben más körülmények és különös módú fájdalmas viszontagságok járúlnak özsze³⁹⁾, fájdalom levén a vallásosságnak mint érzelmenek első kútfeje, a szellemnek a vallásos gondolkodásra való új felemelkedésében fog az az időszak nyilvánúlni, de a mely meg lesz változtatva és szabadítva a kötelékektől és nyűgöktől, a melyekben most bégofva van úgy hogy a középkori *credo quia absurdum* ot a kereszténység első korabeli *rationale obsequium* fogja felváltani; tudományi szempontból, mindaddig, míg az emberiség új rázkódás és új hátrálás nélkül halad előre, megépülhet a társadalom, rátérva az általános feladatok megoldására annál nagyobb biztossággal, mivel a tapasztalati⁴⁰⁾ tudományok segítni fogják a kutatásban; ha csak a spiritista elméletek, jobban meghatározva és állapítva tartalmukat — a miről a nekik kedvező mostani mozgalom sem győz meg minket — nem fognak új láthatárokat nyitni.

A második rendbeli orvosszert, a mely a mint mondók, hatalmunkban van, az oktatók működése nyújtja. Ezt három szempontból lehet tekinteni. Tartalmára nézve régóta uralkodik az az előítélet, hogy a tanítás sikere mindenekfelett a programmoktól függ, a melyeknek, sajnosan gyakori változtatásának nézetünk szerint csak másodrendű fontossága van a középiskola ügyében. Az (olasz) ministeriumnak a gymnasiumokat⁴¹⁾ illető rendeletei némi szabadságot engednek a tanítás tárgyai megválasztásában és fejtegetésében. Ki van zárva a rendszeres oktatásból a metaphysica, de nem úgy, hogy főfeladatai ne érintessenek, valahányszor a philosophiai külön tudományok illő alkalmat ad-

³⁷⁾ *Absolu*: en termes de metaphysique, qui n'est pas relatif. (Littre.) Ha hát *relativ* = viszonyos; *absolu* = viszonytalan. „Conficiens causa est alia absoluta et perfecta per se; alia aliquid adiuvans et efficendi socia quaedam.” Cic. Parit. 26. 94. „In his et similibus formulis absolutum est liberum ab omni circumscriptione, respectu conditione.”

³⁸⁾ Periodus.

³⁹⁾ Concurro. („Összejár”, régi szó.)

⁴⁰⁾ Positiv.

⁴¹⁾ Italiában: lyceum.

nak reá. Kutatás tárgyai a középiskolában a paedagogusok közmegegyezése szerint a lélektanban a beltények és különösen az elme tehetségei osztályozása⁴²⁾ és természete és az észnek, értelmi tehetségünk kútfejének⁴³⁾ fő elvei; a logikában a gondolkodás alapforrásai: a fogalom, az ítélet, a következtetés, az ismeret és módszer elmélete és a tudományok osztályozásai; az ethikában az erkölcsiségnek alanyias és tárgyias elemei, a kötelesség, a jog és az erény elmélete; az aestetikában a művészeti tehetségek és érzelmek, a szépművek osztályozása, a legismeretesebb remekművek példái alkalmazásával; és végezetre a philosophia történelmében futólagos pillanatok vetése a különböző őszszemélyekre, a melyek felett, kivált az erkölcsi tudományokban eltérnek egymástól a bölcselek állítmányai.⁴⁴⁾

De mint igazságszeretők és mint polgárok nem tehetjük, hogy mindamaz ismeretek közt meg ne említsük azokat is, a melyek a dogmatismus és rationalismus, az egyház és állam közti korunkbeli viszszavonást illeti, meggyőződve először arról, hogy az iskolaintézetekben tekintetbe kell venni mind a tudomány⁴⁵⁾ elélepteit, mind a népek új életét; másodsor arról, hogy még csak egy középiskolánk sincs, a mely ne sorakoznék a szabad gondoskodás és a polgári tekintély s egyházi tekintély elkülönzése pártolóihoz.

▲ hagyományos vallás⁴⁶⁾ az emberiségnek az a törekvése, hogy a viszonytalan fogalmát a belnézetnél⁴⁷⁾ és érzelemnél fogva határozza meg. Egyfelől azt czélozza, hogy a tudásra való ellentálatlan vergálast⁴⁸⁾ kielégítse, másfelől pedig az erkölcs fogalmának első kifejezése, midőn a legfőbb jót személyesíti és megszabja, hogy az emberi cselekvényekkel a világegyetemben az attól megállapított rendtartás teljesséssé. Ezen tiszték egyikében a metaphysikát, és a valónak⁴⁹⁾ más tudományait helyettesítse, a másikában az erkölcestant s a jogtant, és ez okból a Hugó Viktor kifejezése szerint, egy ragyogó égi

42) Classificatio. — 43) Orio.

44) Egy miniszteri újabb (1893) rendeletet felhasználva ebben (1893) az évben némi újítást hoztunk be a gymnasium felsőbb osztályai oktatásába. Tanításunk két részre oszlik. Egyikök a hagyományos ethika előadása; a másikkök a szoros értelemben vett erkölcsi kérdések rövid ismertetése. Erre az a meggyőződés ösztönzött, hogy némelyikök, mint pl. a melyek a positivismusra és a socialismusra vonatkoznak, hatalmasan vonják magukra mindenkinek, bármely néposztályba tartozzék, a figyelmét; azok már ma tudományos fontosságra vergődtek; a hírlapokban, folyóiratokban, társadalmi gyűlésekben, parlamenteken vitatkoznak felettök; tehát bizonyos határokat szabva nem lehet távol tartani azokat az iskolától, mert különben abban a veszélyben forgunk, hogy a fiatalság beléjük keveredik s megvesztegettei magát a túlzó tanokkal, a melyek az elméket elszedéivén csak rontanak, de nem építenek.

45) Az ex act tudományokat érti.

46) Religione positiva.

47) Intuitio.

48) Tendentia. — Közhasználatú szó.

49) Reale.

tünemény, a mely az emberiség első lépteit sugarával világította és a polgári létezés első alakját adta neki. De mint meggyőződés és érzelem a lelkiismeretnek sérthetetlen birtoka lévén, ha tapasztalatfeletti⁵⁰⁾ természetes határán túl lép és őt nem helyesen érző szervei működésével belévág a társadalmi és tudományos életbe, időjártával tévedést szülhet és minthogy tanainak nem mindig észszerűség az alapja, elméleti és cselekvényi képtelenségbe bukik, a honnan származik — hozzájárulván a lelkekben az emberinek az isteni feletti túlhatalma, mozzanata — a dogma és a tudomány, a vallási kötelességek és a társadalmi kötelességek közti küzdelem.

Hogy erről a küzdeletről, a mely ebben a százévben kiválóan forrong, bizonyos határok közt, de világosan és megnyugtatólag ne értesítsük az állami középiskolák tanulóit, az nem látszik nekem helyes eljárásnak; sőt szükség, hogy belévegyük oktatásunkba necsak a tudomány elméletét, hanem a közjog elveit is, bő részt juttatván az állam természete, létrejötte s a tekintély más nemeihez való viszonyu kérdésit.

Azonban bár mennyire legyünk meggyőződve arról, hogy arra szorítkozva a középiskolákban, hogy az elméket a philosophia kérdések lehetőségére s érdekességére irányozzuk és némelyiköket tárgyiasan megvitatassuk, hibának tartjuk azt, ha a tanító azokba nagyon mélyen elmerrülve, eléadáásával a tanulók felfogása felett lebeg vagy pedig valamelyik rendszerhez mód nélkül ragaszkodva, csak azt sürgeti és védelmezi tüzesen más rendszerek ellenében. Az ily szenvedély megfékezését egyik első kelléknek tartsa, a ki oktatásából komoly és tartós eredményeket akar nyerni; s ha nem teszi, szükségfelettinek s szédelgősnek fog nézetni és oktatásának nem lesz életbeli alkalmazása, sőt a hallgatók értelmére nézve veszélylyel jár.

Egy más tévedés, mely a tanítás felőli véleményeken áthúzódik, abban a hiedelemben áll, hogy annak a foganata a mester tudóságától függ. Sőt inkább azt mutatja ki számos tapasztalat, hogy a leg-tudósabb és leghíresebb emberek, éppen szellemöknek gátat nem tűró áradozása miatt csekély hasznot hajtottak középiskolai működésökkel; holott noha értelmes, de kevésbé ismert szerény egyének oktatása sokkal gyümölcsözőbb volt. Ez a bármily csudásnak látszó, de tagadhatatlan valóságú tény azt bizonyítja, hogy a tudomány, ha szinte voltaképpeni tényező a tanításban, nem teszi egyedül az egész tanítást; mert annak sikere a tanító ismeretein és nagy eszén kívül, még — és engedjék kimondanom — főképp attól az eljárástól és módszertől függ, a melyet ő az illető tanulmány előadásában követ és az eszközöktől, melyekkel azt a tanítványok felfogásához alkalmaztatni bírja. A tudós és a tudomány tanára közt az a különbség, a mi a művész és kriti-

⁵⁰⁾ Transcendentalis.

kus⁵¹⁾ közt, és ha néha találkozik is olykor együvé a vizsgálódó⁵²⁾ tehetség a tanítóival azon egyénben, de a kettőnek különböző természetűk lévén, különböző úton járnak. Ha hát megkívántatik, hogy birja a tanár összeségében és részleteiben azt a tudományt, a melyet tanítani akar, az is szükséges, hogy jó rendben — az ismerttől menve át az ismeretlenre — tudja előadni és mindazon eszközökkel, a melyeket a módszer sugall és a tanítványok lelkiállapota tanácsol neki, világossá és megfoghatóvá tenni.

Es most már bérekesztőleg, ha mindnyájunk ha nem terjesztjük mód nélkül tantárgyunk tartalmát, ha untalan abban járunk, hogy láttassuk magasra tartva azokat az eszményeket, a melyek iránt lelkesülniök kell a fiataloknak, ha nem tartjuk magunkat az igazság iránti meddő közönbösségben, hanem az alantas és vitás elvektől való függetlenségben; ha működésünkben ész és módszerű eljárást követünk, a minő a tantárgy gondos beosztása, a tanítványok elméjének, tevékenységének s eléhaladásának figyelmes kémlelése; észrevételeik és kérdéseik kés megengedése a végett, hogy szokják meg maguk erején is keresni az igazságot: szóval, ha az iskolában nem philosophusok, hanem philosophia tanárai leszünk, akkor törekvéseink kétségen kívül sikeresek fognak lenni, úgy hogy azok a tanulmányok, a melyek ama feltételek hiányában szárazok és unalmasok, most a valódi tudást fogják gyümölcsözni és a legkedvesebbek lesznek tanítványainknak, a kik később életükben is édesen emlékezendenek róluk, mint főképpi oktatókról.⁵³⁾

Különfélék.

Milleniumi képtárgyak Kolozsvármegye történetéből.

Kolozsvármegye azzal a megkereséssel tisztelvén meg bennünket, hogy ajánljunk a vármegye történetéből az ezredéves ünnep alkalmából készítemdő kép tárgyául valamely nevezetesebb, a vármegye területén történt eseményt: megbízatásunkhoz képest hazafias készséggel jelöljük

⁵¹⁾ Értekező ezt a kissé merész analogiát bővebb részletezéssel törekszik igazolni; de én azzal szót szaporítani szükségtelennek tartám. Csak annyit jegyzek meg, hogy a „kritikus“ szót a esthetikus s a szeretném fölváltani.

⁵²⁾ Speculativ.

⁵³⁾ Ezt a saját tapasztalásomból igazolt gondolatot örömmel látom kifejezve Prof Sante Ferrarinak „La scuola classica l'insegnamento della filosofia“ című könyvében. — „Annaira igaz az, — írja — hogy a philosophia az egész neveléstanításnak hasznára válik, hogy e tanulmánynak nem egy derék tanárát hallottam magasztalni annak jótékony hatását, a legkülönbözőbb pályákra készülő ifjakra. Egyetemi hallgatók és valamely tudománynak szabad tanulói, a kik évek óta léptek ki a gymnasiumból, hálásan és örömmel emlékeztek az igazságkutatásra ösztönző lendületről, a melyet a philosophiai első leczkéken kaptak.“ (Szerző jegyzése.)

meg Kolozsvármegye történetéből mindazokat a mozzanatokot, melyek a millenium alkalmára készíthető kép tárgyaiul szolgálhatnak.

1. Épen a honfoglalás emlékének dicsőítése lévén a feladat, természetesen, hogy első sorban Erdély elfoglalására gondoltunk, mivel ennek végső és döntő jelenetei épen ezen vármegye területén voltak le. III. Béla király névtelen jegyzője, a nemzeti hagyományokat valamennyire megőrizve, krónikájának XXV—XXVI. fejezetében beszéli el, Töhötöm, Horka atyja, miként kutatta ki Erdőelvét, Árpád engedelmével a Meszesi-kapun s egy erdőn átkelve, miként nyomult az Almás völgyébe s Hidalmás környékén, hol a régi árkolások elmosódott nyomait most is Gyeló sánczainak hívja a nép, miként szalasztotta meg Gyelót, a vlachok fejedelmét, kit vitézei a Hideg- és Meleg-Szamos összefolyása fölött emelkedő Várhegyen azután megölvén, a föld népe Esküllőnél miként választotta urává Töhötömöt, miként esküdött hűséget a magyar államiság iránt E-küllő tehát a magyarok Horkomosionja, szent, mint a görögöknek az a helye, mely mellé templomot emeltek a győztes Theseusnak, kinek diadala emlékére nagy időkgig áldozatokat mutattak be Horkomosion terén; pedig az esemény elbeszélője Plutárch (Theseus: XXVII.) maga is megjegyzi, hogy „valóban nem esoda, hogy oly régi történetek körül a történetírást ingadozni látjuk.“ — Kétségtelen dolog, hogy a Névtelen Jegyzőben szintén megvan ez az ingadozás, de az újabb történetírás bővebb adatok hiányában, mégis jobb indulattal fordulván feléje, mint idáig, kezdi megadni neki azt a megbecsülést, mely a Niebuhrok és Mommsenek támadásai után is része Liviusnak, ki föntartotta Róma alapításának történeti, népies hagyományait, ha positiv történeti adatokra már nem hivatkozhatott is. S a mint Rómában ma, a történeti kritika korszakában is, tárgya a képzőművészetnek a város iker-alapítóit szoptató farkas, nekünk nem lehet aggodalmunk az ellen, hogy Kolozsvármegye a festendő kép tárgyául esetleg szintén ilyet, a hagyományokban gyökerező eseményt válaszszon.

Tárgyul nem a csatát, hanem az esküllői esküt ajánljuk. Azt a jelenetet, midőn az Erdélyben bentalált népek testvéries szeretetet fogadnak a honfoglaló magyarnak s hűséget a magyar állameszme iránt, melyet Töhötöm daliás alakja képvisel. Az országos magyar embertani és archeologiai társulat a honfoglalás idejéből maga is fölvette programjába a Hidalmás és Esküllő közt esetleg fenmaradt történelmi emlékek kutatását. Maga a Névtelen, kit részben a néphagyomány is támogat, oly határozottan megjelöli a helyet, hogy ebben a tekintetben kétség nem merülhet fel. Egy igen fontos történelmi esemény színhelyét tehát tájképilg híven meg lehet festeni, a mi már magában véve is eredmény Munkácsy és Feszty művészete a legújabb időkben már megteremtette azt a típust is, a milyenek honfoglalókat és bentaláltakat képzelni szokás; ez nem történelmi ugyan, mert az ősmagyar-

ság kánonai még maig sincsenek összeállítva, de a képzőművészet elfogadni kezdi s így a művészi valószínűség sem hiányoznék a képből. E valószínűség fokozására azonban tudnia kell a művésznek, hogy a vlachban, a hódoló tömegben, nem román, hanem szláv jelleget kell keresnie, hogy tehát az Esküllő vidékén most lakó románok minták gyanánt föltétlenül nem vehetők. Magának a jelenetnek színhelyéül a Felső- és Alsó-Esküllő közt levő kerekhegyet, az Esküvő-követ kellene választani, mint ezt a hegy neve és a néphagyomány is követeli.

Azon esetre, ha e tekintetes vármegye az „Erdély hódolata Esküllőnél a honfoglaló magyaroknak“ című képét választaná, méltóztassék a pályázóktól, illetőleg a megbizandó művésztől megkívánni, hogy tanulmányokat tegyenek a helyszínén; továbbá, hogy a tekintetes vármegye által megjelölendő történetkutatóknak az eseményre s annak körülményeire vonatkozó felvilágosításait és megjegyzéseit meghallgassák. Kérjük ezt úgy ezen, mint az alább megemlítendő tárgyakra nézve; mert történeti festészetünket a milleniumra való tömegesebb megrendelések vannak hivatva megteremteni; az eddigi történeti festők nagyobb része pedig még éppen nem adta jelét annak, hogy történeti feladatokban tökéletesen el tudott volna mélyedni s azért túlságosan nagy tért nyitott képzeletének.

2. Mint historikusok, ha megállapítva látjuk is a fennemlített esemény valószínűségét s ha teljes tisztelettel viseltetünk is a hagyomány iránt, mely Kolozsmegye területén a legszebb emlékek egyikét tartotta fenn, természetesen mégis nagyobb előszeretettel kell fordulnunk az újabb korok eseményeihez, melyekben több a realis vonás.

Nem tudjuk, sz. kir. Kolozsvár városa, mint önálló törvényhatóság, miként akar résztvenni a millenium képzőművészeti alkotásaiban. A magunk részéről föltétlenül elegendőnek tartanók, ha, mint Mátyás királynak, a magyar állameszme hatalmas képviselőjének szülővárosa, kiállítaná a közelebb eldölt Mátyás-szobor pályázon résztvevő művészeknek szobormintázatait, melyek becsületére válnak a magyar képzőművészetnek s most már különben is a város tulajdonát teszik. Kolozsvár lévén a tekintetes vármegye székhelye, alig képzelhetjük, hogy ily fontos képzőművészeti kérdésben a két törvényhatóság atyafiságos érintkezés nélkül kívánna eljárni. Sőt egyáltalán nem látjuk helytelennek azt sem, hogy a tekintetes vármegye maga is Kolozsvár városa történetéből keressen themát a feladathoz, mivel a vármegye vezénylő egyéniségei nem egyszer döntő szerepet vittek a székhelyül szolgáló város legfontosabb eseményeiben. Ebben a részben legyen szabad egyebek közt az 1438. évi eseményekre útalni, mikor az előjogokat követelő parasztság Kolozsvárt a nemességet ostromolja; 1467-re, midőn nemes Veres Benedek Kolozsvárról indul ki, hogy megteremtse a független Erdélyt; 1514 re, midőn Kolozsvár polgársága s nemessége kaput nyitni kénytelen Dósa paraszthada előtt, stb.

Hatásos képjelenet volna az is, midőn Izabella királyné a piaczi nagy templomban 1551. július 26-án Ferdinánd biztosainak átadja a szent koronát s így lemond Erdély separatistikus törekvéseiről. — A farkas-utcai templomban tartott 68 országgyűlésnek szintén nem egy mozzanata megérdemelné a vásznon való megörökítést, mert a hazafiságnak és szabadelvűségnek sok szép ünnepe volt Kolozsvárt. Igen méltó tárgy lehetne az is, midőn Dávid Ferencz, az unitárius templom udvarán ma is őrzött feleki kőről szónokolva, Kolozsvár népét megnyeri az új hitnek. De még sem szívesen javasolnánk oly tárgyat, mely a részekre való mind nagyobb elkülönzést ünnepezné. Már országosabb s egyúttal a vármegye sok jelesét is feltűntető kép volna, ha pld. az erdélyi nemzeti színház megnyitó-ünnepsége tüntettetnék fel. Oly thémák, melyek ha ezúttal talán nem látszanak is elég nagy arányúaknak, teljes mértékben megérdemlik mindkét tekintetes törvényhatóság figyelmét arra az esetre, ha vármegyei vagy városi közintézetek, épületek művészi díszítéséről, talán egész sorozat összeállításáról lesz szó. Most csak annyiban terjeszkedtünk ki reá, mert a hozzánk véleményadás végett küldött felszólítás mindkét tekintetes törvényhatóságot említette.

3. Milleniumi tárgyúl nem volna méltatlan az 1660 május 22-én, Fenesen, a vármegye területén vívott csata megfestése sem. Az a jelenet, mikor Erdély hős fejedelme, II. Rákóczy György a fejedelem-választás szabadságát fenyegető törökökkel oroszlán módra harezol, több törököt levág, de azután sebekkel borítva összerogy, a független Erdély zászlója lehanyatlik, de még sincs kiejtve, hogy: „Finis Transsylvaniae“, — egy maroknyi sereg megmenti a fejedelmet s Gyalu, majd Sebes várába (mindenütt megyei területre), végül Nagyváradra menekül vele. E képnék a rendkívüli élenkségen s a függetlenséghez való ragaszkodás eszméjének dicsőítésén kívül az volna nagy előnye, hogy Szalárdy leírása nyomán teljes hűséggel, az egyes alakokat, ösmert képeik alapján, fényképszerű pontossággal, a fegyverzeteket, ruhákat igazsággal s a jól ismert (ha nem is kellő helyen megjelölt) vidéket természet után lehetne megfesteni. A magyar typus maga is pompásan megállapítható a kolozsvári hostátiak és a kalotaszegiek mintakúl való használásával. Mint vesztett csata azonban mégis csak másod sorban jöhet tekintetbe, midőn a millenium alkalmával az állameszme apotheosisa a feladat. Ehez pedig más théma is áll rendelkezésünkre.

4. Erdély országgyűlése, nemzetgyűléssé alakulva, Kolozsvárt 1848 május 29-én mondta ki az anyaországgal való uniót, melyet másnap, mint országgyűlés ismételt Ezen május 30-iki ülés a magyar történelemnek egyik legfölségesebb jelenete. Wesselényi szerint a honmennydörgésének nyilatkozata az. Hozzáfogható jelenetekkel csak a francia forradalom történetében találkozunk. Wesselényi, Szász Károly, br. Kemény Domokos és Dénes, Berzenczey, Zeyk József, Róth Ágos-

ton, Lemény, Schmiedt, Vér Farkas stb. hatalmas alakjai, csak jegyei a nemzet nagyságának és akaratának, mely Erdélyt ismét egy nagy államba olvasztotta s lerontotta azokat a korlátokat, miket közte és az anyaország közt a török hódítás ellen való védekezés kényszerűsége teremtett. Befejezése egy történeti áldásos missionak, kiinduló pontja egy öntudatos nemzeti politikának, s a mellett — abban a pillanatban legalább, — a testvérisülés ünnepe. A magyar közjognak ma is és reméljük mindvégig, egyik sarkköve.

Nem egy vármegye, nem is Erdély, hanem az egész ország ünnepe ez. Erdély nem lévén többé politikai fogalom. Története ezen legdicsőbb jelenetének megörökítése méltán csak tek Kolozsvármegye föladata lehet. Székvárosában, követeinek, nagyjainak hatásos közremunkálásával ment végbe az a történeti mozzanat. Ha Aradvármegye megfestetheti az 1136. évi véres, de szintén a magyar állameszme hatalmát jelképező aradi országgyűlés jelenetét, mennyivel méltóbban teheti azt Kolozsvármegye a magyar állameszmének e nemcsak vértelen, hanem valóban lélekemelő megdicsőítésével. Nem hiszszük, hogy politikai aggodalmak merülhetnének föl e tárgy ellen, mely egy pillanatra összebékítette Erdély nemzetiségeit, testvéri ölelkezésre vezetett s mely végre is szent, mert törvény.

A föladat olyan, mely kétségkívül magával ragadja a művészt, ki nek a mellett módjában áll, hogy a korhoz teljesen hű képet fessen. Nemcsak a szereplő egyéniségek képei állanak — jobbadán legalább — rendelkezésre, hanem a terem egykori berendezésének vázlata is; áll még maga a terem, élnek egyes szereplők, köztük e jelentés egyik aláírója is, kik mint szemtanúk adhatnak útbaigazítást; lapokban, tudományos könyvekben bő leírások adnak tájékoztatást, stb. Szóval minden-kellék meg van adva ahoz, hogy igazán emlékszerű képet festhessen a művész és remeket, ha lelkét is bele tudja lehelni. Alig hiszszük, hogy Magyarországnak valamely törvényhatósága méltóbban fejezhetné ki hódolatát a multban gyökerező állameszme iránt, melynek a millenium ünnepe szánva van, s alig hiszszük, hogy tárgy ennél jobban inspirálhatna művészt, ki képzetének csapongása nélkül is igazi allegoriát alkothat.

A tekintetes vármegyének tehát első sorban e kép kivételét ajánljuk s reméljük, hogy az a jury, mely a ministerium s a képzőművészeti társaság megbízottaiból a pályázatok s a megbízás eredménye felett ítél, e föladat alapján tek. Kolozsvármegye nemes szándékainak minden tekintetben megfelelő művet koszorúzhat meg.

Hazafias tisztelettel maradván

Kolozsvárt, 1894. deczemb. 18-án.

KÖVÁRY LÁSZLÓ, MÁRKI SÁNDOR, SZÁDECZKY LAJOS.

Emlékezés Fenichel Samura.

Fenichel Samu, kinek hátrahagyott dolgozatát: „A dák kardokról“, jelen füzetünk közli, nagy reményeket vitt magával jeltelen sírjába, melybe hazájától oly távol (Új-Guineában) s oly ifjan, 25 éves korában, döntötte a kegyetlen halál.

A tudományos lelkesedés ez ifjú vértanúja megérdemli, hogy róla néhány sorban megemlékezzünk.

1888. július végén egy középtermetű, napbarnított arcú, szálkás bajuszánál fogva 25—26 éves kinézésű (de ennél sokkal ifjabb), magyar fiatal ember keresett fel Bukarestben, tán mindjárt más nap, hogy odaérkezett. Az enyedi kollegium egyik tanára ajánlta hozzám, a honnan — gyalog jött ide, világot látni Nagyot néztem reá, e tiszteletet parancsoló kijelentésére, de őszinteséget és becsületességet sugárzó arca mutatta, hogy ez nem füllentés. Fenichel Samu volt.

Elmondta röviden, hogy évek óta foglalkozik természetrajzi kutatásokkal, barlangásatással, gyűjtéssel és preparálással, a miket Herepei tanárától és Csathó János alispán kiváló ornithológustól tanult. Egy csomó bizonyítványt is mutatott erről és kért, hogy írjak számára egy oláh szövegű folyamodványt a „Román nemzeti múzeum“ igazgatóságához, hogy alkalmazzák ott, mint madártömőt vagy preparátort s ha lehet ajánljam oda valakihez. Pár nap múlva jelenté, hogy felvették, de nemsokára az állatgyógyászati tanintézetbe ment s pár hónap múlva már a múzeum régiségtárában látjuk dolgozni, mert az volt az ő eleme.

Fenichel Samu született Nagy-Enyeden 1868 aug. 28-án. Atyja jelenleg is ott él, tojás kivitellel foglalkozik. Nagyszámú családja van, hat gyermeke, Samu volt a hetedik; születésre nézve a második. Hat gymn. osztályt végezve, gyógyszerésznek ment Tölgyesre, de hat hónap múlva hazajött és a vinczellér-képezdebe lépett; de gyűjteni, ásatni és vadászni szeretvén, ezt is otthagya és Bukarestbe ment gyalog, a hova 12 napi gyaloglással 1888 július 20-án d. u. érkezett. Három hét múlva a bukaresti román állatgyógyászati iskola praeparátora lett, 1889 tavaszán pedig a román nemzeti múzeum régiségtárának segédjére.

Ott Tocilescu György egyetemi tanár, a régiségtár igazgatója hamar felismerte Fenichel Samu tehetségét, nagy jártasságát és rendkívüli kézi ügyességét s így mindjárt megbízta az addig fiókokban s raktárakban heverő praehisztórikus és ó kori gyűjtemény rendezésével, a mit két év alatt ügyesen el is végzett. De a múzeumban csak télen dolgozott, mert kora tavasztól késő őszig a Dobrudzásban felfedezett ádá-m-kliszi-i nagyszerű római castrum ásatási munkálatait vezette.

Igy ismerkedett meg vele Grubauer müncheni jómódú ornithologus, a ki vadászni jött le a Duna-torkolat hálás vidékére és annyira megtetszett neki a szerény fellépésű fiatal magyar természetbúvár, hogy felszólította, nem akarna-e praeparátora és fotográfusa

lenni Ausztráliába tervezett expedíciójának. A szűk anyagi viszonyok közt felnőtt ifjú, gyermekkori álmait látta teljesülni s örömmel fogadta a váratlan ajánlatot. Otthagytá hát habozás nélkül az ásatásokat és meglepett igazgatóját, a ki fizetésjavítással s mindenféle ígérettel igyekezett őt lebeszélni mesés vállalkozásáról, de hiába.

Mi, néhányan — bukaresti magyarok közül — 1891. aug. 15-én este búcsúztunk el tőle, a ki néhány napra szüleihez sietett búcsúzni . . . s onnan Münchenbe, az expedíció előkészítésére. Szeptember 27-én indultak aztán Hamburgból és decz 23-án már céljuknál voltak, az ausztráliai Új Guinea szigetóriás észak-keleti német részének Friedrich-Wilhelmshafen nevű kikötőjében, melynek környékét kellett kikutatniok. De, mikor már a benszülött-kísérőket is felfogadták volt — Grubauer csakhamar beteg lett s a legelső hajóval visszafordult Európa felé. Az erkölcsei kötelesség sulya alatt Fenichelt is felszólítá a visszatérésre, de ő nem akart — a mint nekem írta — „magyar létére ilyen csúfosan, minden eredmény nélkül“ hazatérni s ott maradt, csekély 150 márkával zsebében.

Hogy szándékát megvalósíthassa, beállott munka-felügyelőnek egyik ottani német kávéültetvényeshez s mivel ott a nagy hő-ég miatt a munkások naponta 4—5 óránál többet nem dolgozhatnak, a nap felesleges részét gyűjtéssel töltötte és kisebb expedíciókat vezetett a sziget belséjébe, a hol B o n g u -ban házat is vett és „pápuai magyar földbirto-
kos“ lett. Kutatásai előmozdítására nemzeti múzeumunk is küldött neki 800 frtot és fegyvereket, cseretárgyakat s ő olyan jól-érezte magát, hōgy egyetlen egyszer sem volt beteg, mert „olyan pompás a levegő, akárcsak Erdélyben!“ De hiába, mégis csak erdélyi levegőben nőtt ő fel s ime 1893. május végén visszajön Enyedre aggódó szülei levele e kegyetlen rövidségű hátfirattal: A d r e s s a t v e r s t o r b e n !

A gyász hír annyival nagyobb részvétet keltett az egész városban, hogy oly messziről és váratlanul érkezett s a bánatos szülők nem sokára levelet is kaptak a gyarmat kormányzójától, hogy 26 éves fiok márczius 11-én Stefansort német kikötőben meghalt. Szegény Samu, öt napig feküdt eszméletlenül sárgalázban, melyet orvosai megszüntetni nem tudtak s még búcsúlevelet sem írhatott szüleinek!

U t o l s ó l e v e l e t B o n g u p á p u a f a l u b a n 1893 f e b r. 12-é n írta szüleihez. S t e p h a n s o r t német kikötő telep lakói, kik nagyon szerették — s kiknek egyikénél, egy kávéültetvényesnél lakott — kereszttel jelölték meg sírját.

Gyűjteményeinek n a g y r é s z e a magyar kormány közbenjárására végre hazajött s a Nemzeti Múzeum vette meg a 3277 darabra menő néprajzi tárgyat, a miken kívül még néhány száz általa hazaküldött madár és rovar sorakozik; de nagyobb része még ott hever ládáiban Ausztráliában. A Múzeum ezeket is vissza igyekezik szerezni.

Fenichel Samu, ki fennebb közölt dolgozatát még Bukarestben tartózkodása alatt írta az Erdélyi Múzeum számára, bámúlatos szorgalmú, erős akaratú, a tudományért önzetlenül rajongó, fanatikus auto-

didakta volt, a ki mindent, a mit tudott — önszorgalommal sajátított el és 15 havi ausztráliai tartózkodása alatt — szerény anyagi eszközökkel — több, mint 3000 drb. néprajzi és 12.000 drb. természetrajzi tárgyat gyűjtött. Hosszas diplomáciai-intézkedések után ezek — legalább nagyrészen — Nemzeti Múzeumunkba kerültek, hol örökre fentartják a tudomány ez ifjú magyar vértanújának emlékét.

Aldott legyen köztünk is — szülőföldjén — emlékezete!

VERESS ENDRE.

»A magyarok első nyomai az Altai őshazában« cz. a. gróf Kuun Géza dr. nagyérdemű tudósunk igen becses felolvasást tartott szakosztályunk decz. havi ülésén. Minthogy a felolvasás gróf Kuun Géza az Akadémia kiadásában megjelenendő forrásmunkájának az első részét fogja tenni, az író discretioja nem engedi, hogy az egész terjedelmében másutt is megjelenjék, mint a hogy azt más munkákból széltiliben látjuk a bp. folyóiratok hasábjain. Mindössze egy rövid kivonatot adhatunk belőle a következőkben:

Az Altai vidéken, hol a magyarok ősz hazája volt, mint az egynehány helynévből, régészeti leletekből, nyelvünk mongol elemeiből s néhány irodalmi vonatkozásból kimutatható, a magyarság zömének onnan való eltávozta után is még mindég maradtak magyarok, kiknek egy része idő múltával mongollá, másik része törökké lett s ezekről egész a XV-ik évszáz végeig nemcsak a megeri névből romlott néhány elnevezés alatt, de az alhangú magyar, ill. mádsár név alatt is történik említés A bul-G házi Bahadur khán, khivai fejedelem, Sedserchitürki cz. munkája több helyén szól mekrit vagy mekrit ill. meregit vagy megerit nevű mongol néptörzsről (a k és g betű az arab írásban csakis három diakritikus pont által különböztetik meg, mely három pont a kéziratokban hiányozhatik). A mekrit név megerit is lehet, mert a vocalisjelek s azok hiányjele nincsen kitéve. Megerit = megeri-t s itt t az ugor többesszám képzője, mely azonban lehet mongol többesszám képző is. A megeritek törzsfőnöke Tokta Begi egyik fiát Madsár-nak nevezte s ez a törzs az Altai-su »Altai víz« partvidékén említettik. Dsingiz khán a megeri-keket legyőzi, törzsfőnökök az Irtis folyó mellé húzódik, a hol őt Dsingiz khán megöleti. Hogy Madsár nevű fiából mi lett, nem tudjuk meg. Ezt a nevet Marco Polo mekrit-nek írja, Plan Carpin e nevet metrit-re rontotta. Ez a név előfordul Resid ed-Din perzsa történész Tads et-tewarikh cz. művében is, melyből A bul-G házi sokat vett át saját munkájába. A Madsár nevet Dsingiz khán dynastiája is tiszteletben tartotta, innen van, hogy Dsudsikhán egyik unokája, mint a hogy A bul-G házi-nál olvassuk, Madsár-nak neveztetett. — Az Altai hegység vidékében maradt magyarok egy része nem lett mongollá, hanem ugor nemzetiségét megtartotta, ezeket A bul-G házi említett művében te-

krine-eknek vagy mekrine-eknek mondja. Resid ed-Din-e nevet még romlottabb alakjában ismeri, bekirine-nek írva. Az arab írás *n* betűje a szó kezdetén vagy közepén egy alája tett ponttal *b-t s* két feléje tett ponttal *t-t* jelent. A mekrine vagy megrine név egyszer nekrine vagy negrine-re gyengülvén, a két említett alak minden erőltetés nélkül könnyen megmagyarázható. Erről a népről A B U L G H Á Z I következőkép ír: »Az ők szállásaik az uigur népéhez közel esnek, egy hatalmas hegység vidékén (Altai) Eredetök a mongolokétól és uigorokétól különböző lévén, külön népet alkotnak. D s i n g i z k h à n idejében számok kétezer családra rugott.« A XV. évszáz végén egy »Sejbania da«-nak címzett rövid prózai elbeszélésben ezek madsâr név alatt említetnek (l. Berezin kiadásában) s vezérek Seikh Murid-nek mondatik. A Sejbâninâmek epikus költeményben,¹⁾ melynek szerzője Mohammed Salih (szül. a XV. évszázad második felében), Seikh Murid hadi néperől a következő szövegben történi említés: »A vitézek közül volt Seikh-Murid, szerfelett bátor szívű volt s vitéz, A had dolgaiban beavatott, Kétszáz körül való katonája volt, Mindnyájan hadra készen állottak.« Későbbi időkben többé altai magyarokról nem történi említés, az o n g o r (h u n - u g o r) név azonban az Altai hegység vidékén még ma is használatos, így nevezik az altai vidéki kálmukok az oroszokat.

A Hóra-lázadás magyarországi részét Teleki Domokos, Szilágyi Ferencz és Densusianu Miklós monographiái csak röviden érintik; most Márki Sándor külön füzetben foglalkozik e kérdéssel s kimutatja, hogy a mozgalom voltaképp egy érdekes rablói történettel kezdődött. Körülményesen elbeszéli, hogy ugyanazok az arad zarándmegyei rablók, kik 1784 július 27. elfogták Aradmegye alispánját, Forray Andrászt s mindaddig szabadon sem bocsátották, míg a vármegye gyors postával kegyelmet nem esközölt ki számukra, — majdnem egytől-egyig részt vettek Hórának még azon ősszel kitört lázadásában. Ez Magyarországon főképp a Maros és a Fehér-Körös mentén dühöngött, nov. 14-ig, azonban a vármegye a sorkatonaság segítségével, már elnyomta a lázongást. Márki Sándor ez érdekes munkája eredetileg a „Századok“ban jelent meg s egyik fejezete lesz Aradvármegye történetéretének, melynek II. kötete most van sajtó alatt.

Folyóiratok.

— „A Budapesti Szemle“ 1895. januári tartalomdús füzetét Zichy Antal „Gróf Széchenyi István ifjúkori levelezése (1809—1819)“ cz értekezése nyitja meg, melyben becses adatokat szolgáltat a nagy államférfi élettrajzához és jelleme kidomborításához. E után sorban következnek „Két olasz eposz ma-

¹⁾ Kiadta Vámbéry.

gyarul", írta: *sz—ly*; „A budapesti lakás nyomor“ *Fenyvessy Józseftől*, „Immakuláta grófné“, regény *Vadnai Károlytól*, „Költemények“ *Lévay Józseftől* és *Czengeri Jánostól* és ezen kívül egy érdekes történelmi közlemény: „Naszredin sah úti naplója 1889-ből“ *Kégl Sándortól*. A füzetet az „Értési.ő“ cz. tánuárságos rovat zárja be.

— A „*Magyar Történelmi Életrajzok*“ X. évf. 5. füzete Hunyadi Corvin Jánosnak *Schönherr Gyula* által írt sok új, eddig ismeretlen adattal gazdagított életrajza folytatását közli. szépen domborítván ki a szerecsétlen ifjú életét és jellemét. Szép képei közül nevezetesebbek Corvin János képe a lepoglavai kolostor elédőjének falfestményéről; Blanka Mária három arczképe; Ascanio Sforza bibornok arczképe; Bajmócz vára *Dörre Tivadar* eredeti rajza után, szintén öle a pesti nagyboldogasszony templom; Trakostyán vára; a dorge palota Velenczében; Bihács régi képe; a velencei nagy tanács; Gyula vára; Troppau régi képe; a troppani plebania templom, Varasd vára. Loretto látképe, az anconai kikötő; Jajcza vára; a Szent-Márk tér Velenczében; Zeng régi képe Corvin János siremléke, mely a lepoglavai templomban őriztetik, a lepoglavai kolostor eredeti rajza és Lepoglaváé is; Frangepán Beatrix arczképe. Ezeken kívül számos eredeti pecsét, sajaközű aláírás; codexekből vett nagy kezdő betű, fényképezett oklevél-sorok ékesítik e füzetet s végül több hasonmás szöveg.

— A „*Századok*“ 1894. X. füzete: *Marczali Henrik* „Az ágostai csata“ című értekezésével nyílik meg, mely a „Magyar Nemzet Története“ első kötetéből van közölve. Ez után *Kropf Lajos* „Jehan de Wavrin krónikájából“ befejező (2.) közleménye következik, mely Hunyadi János török hadjárataihoz becses adatokat szolgáltat. A harmadik és utolsó értekezés a *Thaly Kálmáné*: „Három irodalomtörténeti adalék a Rákóczi-korból.“ A történelmi irodalomban két történelmi munka van ösmertetve.

— A „*Hadtörténelmi Közlemények*“ mult évi ötödik füzetében *Rónai Horváth Jenő* folytatja „További adatok az 1664-ik évi felső-magyarországi hadjárathoz“ cz. értekezését. *Bárczai Oszkár* második és befejező közleményét adja „Nikápoly“ cz. igen érdekes közleményének, melyet „A nyitrai árulás 1621-ben“ követ dr. *Komáromy Andrástól*. Ezután *Gömöri Gusztáv* „A sziszeki csata 1593-ban“ című értekezése következik. Az értekezések sorozatát dr. *Merényi Lajos* „Kálló és Szatmár örsegeinek panasza 1631-ben“ és *Geöcze István* „Hadi tanácskozások az 1577-ik évben“ cz. közleményeik zárják be. Ezek után következnek: tárcza, hadtörténelmi apróságok, hadtörténelmi irodalom, hadtörténelmi okmánytár és végül a melléklet, mely két érdekes festményt: az *Eggenberg Ruprecht* császári ezredes, később tábornok és hadi tanácsos arczképét és az 1593. június 22-ki sziszeki csatát tárja előnkbe. Mindkettő *Ortelius* kiadása (Nürnberg 1665.)

— A „*Turul*“ 1894. 3. füzetében *Petövény György* „A bilkei Lipcsey-család“ ról értekezik, bemutatva a nevezett családnak czímerét és levezetve a családi geneológiát is 1339-től, *Bilkey Karácson* vajdától kezdve. Azután *Sch. Gy.* ismerteti *Barry Simon* gyönyörűen színezett czímerét, közölve a czímeres

levél tartalmát is. Erre következik *Meliórisz* Béla „Néhány adat a Sigray és Korotnoky családok múltjából“ cz. közleménye. *Lehoczky* Tivadar „A vásáros-náményi Eötvös-család“ második és befejező közleményét adja s végén a család leszármazási rendjét is közli. Következik *Bárczay* Oszkár „Siebmacher“ nagy címeres könyvé-ről írt ismertetése, mely nagy munka most újabb kiadást ért. A nagyobb közlemények sorozatát *Kis* Bálint „Erdély régi családai“ (második közl.) cz. közleménye zárja be, melyben a Barcsai-családot ismerteti. — A „*Turul*“ 4. füzete *Thaly* Kálmán „Kossuth Lajos három vitéz öse és a család címerelevele“ cz. értekezésével kezdődik, melyben becses adatokat szolgáltat az udvardi Kossuth-család történetéhez, ki akarván egészíteni Nagy Géza beható tanulmányát a Kossuth-családról. (II. füzet.) Röviden érintve a római „geus Cossutia“-t s hogy miért választották a Kossuth-fuk mindketten a mérnöki pályát, a hg. Odescalchi Arthurral közösen átkutatott bars-vármegyei levéltár XVI—XVII. századból való jegyzőkönyvei és aktái közt talált számos eredeti kérvény alapján, továbbá a családi levéltárban talált oklevelek és családi ereklyék felhasználásával Kossuth Miklós, Kossuth Sándor és Kossuth Tamás, a család ezen nevezetes őseiről szól s végül a Mátyás király által 1479-ben adott igen szép címerelevelet ismerteti, közölvén a címerelevél szövege hasonmását is. *Petrovay* György folytatja és befejezi „A bilkei Lipcsey-család“-ról írt érdekes közleményét s végül címereüket ismerteti. A következő közleményben „*Armalis* Kemény János erdélyi fejedelemtől és adatok a Boér nevű családokról“ cz. a *Junius* Marcellus az alsó-vinczei Boér-család hiteles címerelevelének másolatát közli Kemény János fejedelem-ége idejéből (Vécs, 1661. máj. 13.) s több Boér-czimert hasonlít össze s egy geneológiát is közöl. *Kis* Bálint „Erdély régi családai“ cz. cikkét fejezi be, összeállítván a Barcsai-család nemzedék rendjét a regestákból és egyéb forrásokból, gondosan megjelölve az évszámokat is. *Petrovay* György egy másik cikkével is találkozunk e füzetben „A bilkei Gorzó-család története 1339-től napjainkig“ cz. alatt. A „*Vegyes*“ rovatban *Éble* Gábor ad újabb adatokat a vásáros-náményi Eötvös-család történetéhez s *Meliórisz* Béla „Pótlék“-ot az előbbi füzetben megjelent „Néhány adat a Sigray és Korotnoky családok múltjából“ cz. cikkéhez. A tárcza becses szakirodalmi adatokat szolgáltat.

— A „*Magyar Könyv-Szemle*“ IV. füzetében *Schönherr* Gyula a thorni Corvin-codexről értekezik, közölve a codexnek gyönyörű színes címlapját is. *Horváth* Ignác „A Magyar Nemzeti Múzeumi Könyvtár ősnymtatványainak jegyzéké“-t adja. (V., befejező közlemény.) „Magyar Könyvesház“, „Kütröldi Szemle“, „Tárcza“, „Szakirodalom“, „Vegyes közlemények“ és „Név- és tárgymutató“ foglalják el e tartalmas füzet többi részét.

— Az „*Akadémiai Értesítő*“ decz. füzetét *Zichy* Antal „Gróf Széchenyi István hirlapi cikkei“ ismertetése kezdi meg, melyben, mint örömhírt közli hogy az Akadémia korszakalkotó hazánkfia összes műveinek újabb s teljes kiadását napirendre tűzte, melynek legfőbb oka az, hogy hirlapi cikkei feledésbe mentek; azután áttér a hirlapi cikkek ismertetésére. Ezután *Hampel* József rt. székfoglaló beszéde következik: „A népvándorlási kor ornamentikája ha-

zánkban" czímmel, mely részlet szerző nagyobb „A népvándorlási kor emlékei hazánkban" című munkájából. Egy másik nagyon érdekes kivonat *Thaly* Kálmán előadásából „Erdélyi costume-képekről a XVII. századból" — és „Adatok az Árpádok test-ereklyéinek embertani búvárlatához" *Török* Aurél előadásából. Közölve vannak még *Goldziher* Ignác „Jelentés Szász-Koburg-Gothai Fülöp herceg numismatikai dolgozatairól" és *Acsádi* Ignác „A pozsonyi és szepesi kamarák 1565—1604." felolvasásának kivonatai is.

— Az „*Archaeologiai Értesítő*" 5. számában az értekezések sorozatát *Smirnoff* „Néhány skythai régiség" közleménye nyitja meg, melyet *Gerecze* Péter „Római emlékkövek a pécsi székesegyházból" cz. értekezése követ. *Bella* Lajos „Diceus pohará"-t ismerteti, mely a Zettl Gusztáv soproni gyáros birtokában van. Dr. *S. Reinach* „A herpályi paizsdudor"-ról értekezik. Ezután *Miskovszky* Viktor „Sárosmegyei műemlékek" című ismertetése következik számos képpel illusztrálva s végül *H. J.* adja második és befejező közleményét 23 ábrával illusztrálva a „Régészek nemzetközi értekezlete Szerajevóban" cz. terjedelmes értekezésének. Becses a *Száraz* Antal által összeállított külföldi régészeti művek összeállítása is a füzet végén.

— A „*Nyelvtudományi Közlemények*" 4. füzetében az értekezések sorozatát *Balassa* József: „A magyar magánhangzók története. II. Rövid magánhangzó." cz. dolgozatával nyitja meg, mely után *Munkácsi* Bernátnak „Ősi török árja nyelv érintkezés" cz. értekezése következik. *Szilasi* Móricz: „Kombinált műveltető és mozzanatos ígéképzés. III. Mozzanatos képzők" kérdésével foglalkozik behatóan. *Halász* Ignác: „Az ugor-szamojéd nyelvrokonság kérdése" értekezését fejezi be. *Prikkel* Marion: „A nap szóhoz", *Munkácsi* Bernát: „Az ember szó magyarázatához" írt értekezései az utolsók.

— Az „*Egyetemes Philologiai Közöny*" X. füzetében *Heinrich* Gusztáv: „Giseke Miklós Detre", *Bartal* Antal: „Találkozások a classicus és modern költészetben", *Krausz* Sámuel: „A görög és latin hangok kiejtése az ókori z-ido irodalom tanúsága szerint" és *Baróti* Lajos: „Petőfi költeményeinek első kritikai kiadásáról" cz. értekezéseit találjuk.

— A „*Magyar Nyelvtör*" XII. füzetében a következő értekezések vannak: „A magyar nyelvbe átvett oláh szavak" *Szinnyei* Józseftől; „A magyar nyelv jelene és jövője" *Albert* Jánostól; „A redő eredete és története" *Szarvas* Gábortól; „Wrewasdan" *Schmidt* Győzöttől és végre „A népiskolai magyar nyelvtanok bírálatához" *Komáromy* Lajostól. Ezekon kívül „Helyreigazítások. Magyarázatok", „Kérdések és feleletek", „Tájszó tarlózat" és „Népnyelvhasználmányok" rovatai egészítik ki a füzetet.

— A „*Földrajzi Közlemények*" m. é. IX. füzetében legelőször *György* Aladár a decz 13-án elhunyt Xantus János alelnökről emlékezik meg melegen. Egy másik érdekes közlemény a *Hanusz* Istváné, ki „Eldorádó Magyarországon" cz. értekezésében hazánk fémgazdaságát mutatja ki, mely szerint Magyarország a föld kerekességén a 9-ik termelő hely. Ezután *Berecz* Antal felolvasása következik „A Földrajz a német természetvizsgálók és orvosok bécsi nagy gyűlésén 1894-ben" czímmel.

— A „*Protestáns Közlöny*“ 49-52. számai tárczáiban *Koncz* József közli (49. sz.) „Szentgyörgyi Dávid székely-udvarhelyi pap levelét Teleki Mihályhoz 1668-ban“ és „Csúzi Cseh Jakab, theol. doktor, komáromi pap két levelét Komárom és a református egyház védelmezése tárgyában Nagy-Ári Józsefhez, Apafi Mihály fejedelem udvari papjához és ennek válasza (50. sz.) cz. cikkeit. *Egerházi* Lajos „A karácson előállásának története“ cz. cikkében (51. sz.) azt mutatja ki, hogy bizonyosan a római „brumalia“ ünnep szolgált okúl arra, hogy karácsont decz. 25-re tették. Az 52-ik számban *Bartók* Jenő „A német protestáns istentisztelet“-ről értekezik. *B. M.*

Új könyvek.

- Almanach.* Magyar Tud. Akad. 1895-re. Budapest, 1895. 8° 260 l.
- Baráth Ferencz.* Irodalmi dolgozatok. Budapest, 1895. 8° 360 l.
- Beck Hugó.* Törvényjavaslat a magán-biztosítási vállalatokról. Budapest, 1884. 4° 83 l.
- Beöthy Zsolt.* Az egyetemi tanárképzés kérdéséhez. Bpest, 1894. 8° 22 l.
- Dupanloup Bódog.* A mi urunk Jézus Krisztus. Ford.: *Ruschek* Antal. Budapest. 1895 N 8° 230 l.
- Falk Zsigmond* dr. Amerikai úti jegyzetek Budapeستől San-Franciscoig. Budapest, 1894 N. 8° 226 l. Képekkel.
- Firdura Imre.* Rima-Szombat szabadalma, város története. 2-ik teljesen átdolg. és bőv. kiadás. Ábrákkal. Budapest, 1894. 8° 302 l.
- Gracza György.* Az 1848—49-ki magyar szabadságharc története. I. köt. Budapest, 1894. 4° 415 l. Képekkel
- Halász Manó.* A munkás lakóházak kérdéséhez. Bpest, 1894. 8° 7 l.
- Gyulai Pál.* Költeményei R. Hirsch Nelli rajzaival. 4. kiadás. Budapest, 1895. 2° 222 l.
- Huszka József.* A székely ház Függelékét az árjak és ugorok érintkezéséről írta: *Fiók* Károly. Bpest, 1895. 4° VII., 90 l. 37 fényyn. és 3 színes ábr.
- Jakab Ödön.* Árgirus. Budapest, 1895. N. 8° 120 l.
- Márki Sándor.* A Hóra-lázadás magyarországi része. Budapest, 1894. 8° 29 lap.
- Milkó Izidor.* Római mozaik Budapest, 1895. 8° 281 l.
- Olcso könyvtár.* Szerk.: *Gyulai Pál.* 337—342. sz. 16° Budapest, 1895. 337. sz. *Schultz* Johanna. Colete fogadalma. Ford.: *Harasztiné Récsi* Jolán. 243 lap.
338. sz. *Heine* emlékiratai. Valóság és költészet. Ford. és bevezette: *Zollner* Béla. 258 l.
339. sz. *Racine* Phaedra. Ford.: *Horváth* Döme. 110 l.
340. sz. *Leroy* Beaulieu. A zsidók és az antiszemita áramlat. Ford.: *Simonyi* Jenő. 177 l.
342. sz. *Mickiewicz* Ádám szonettjei. Ford. és bevezette: *Béri* Gyula.

Ormay Sándor. Gymnasiumi láz Beregszászon. Beregszász, 1894. 8° 47 l.
Óreg János dr. Tapasztalati lélektan. Harmadik kiadás. Budapest, 1895.
 8° 82 l.

Paedagogiai zsebnaptár. 1894—95. Szerk. *Orbók Mór.* Budapest, 1894.
 16° 180 l.

Palmer Kálmán. Nagybánya és környéke. Számos műmelléklettel és szövegképpel. Nagy-Bánya, 1894. 8° VI, 550 l.

Pecz Vilmos. Új görög nyelvtan. olvasmányokkal és bevezetéssel az új görög nyelvtudományba. Budapest, 1894. 8° 217 l.

Petőfi Sándor összes művei. Életrajzi bevezetéssel ellátta *Jókai Mór.* Jegyzetekkel *Havas Adolf.* IV. kötet. Vegyes művek. I. köt. Drámák. Budapest, 1895. 8° 431 l.

Ragályi Lajos dr. Az új sommás eljárásról, valamint a fizetési megahyágokról szóló törvény. 2 kiadás. Budapest, 1894. XI, 549 l.

Récsei Viktor. Pannonia ókori mythológiai emlékeinek vázlata. Esztergom, 1894. n. 8° 114 l. LV tábl.

Reichard Zsigmond dr. Az új sommás eljárás köréből. Kommentár. Budapest, 1894. 8° 43 l.

Reviczky Gyula összes költeményei. Rendezte *Koroda Pál.* 2 köt. Budapest, 1895. k 8° VIII, 307, 279, XLIV l.

Roboz József. A dadogás gyógyítása. Budapest, 1894. 8° 109 l.

Római régiségek dióhéjban. I. r. Állam régiségek. Veszprém, 1894. 32° 55 l.

Reformer. Az agrár kérdés Magyarországon. Budapest, 1894. 8° 86 l.

Richter V. dr. A görögök és a rómaiak játéka. Ford. *Farkas Menyhért dr.* Kassa, 1894. 8° 222 l.

Schuschny Henrik dr. Középiskolai tanulók idegessége. Bpest, 1894.

Silberstein Adolf dr. Dramaturgiai dolgozatok I. kötet. Bpest, 1894. K.
 4° 183 l.

Statisztikai közlemények az osztr.-magyar monarchia vasútairól az 1890. üzleti évre. Szerk. és kiadja a cs. és k. keresk. minisztérium statisztikai osztálya Bécsben és az orsz. statisztikai hivatal Bpsten. Bpest, 1894. Folio 567 l.

Schönherr Gyula: Corvin János. Budapest, 1894. n° 332 l.

Tibád Antal: A román kérdés és a magyar nemzetiségi politika. Budapest, 1894. k8° 103 l.

Wekerle László dr. Isten az ő teljes valóságában megismertetve, 2-dik függelékkel. Budapest, 1895. 8° XVI, 478 l.

Zay Albert. Adalékok a mai politikai helyzethez. Budapest, 1894. 8° 36 l.

Zolnai Gyula. Nyelvemlékünk a könyvnyomtatás koráig. 25 mellék. I. egy szövegk. hasonmással. Budapest, 1894. 4° IV, 296 l.

Összeállította: GYALUI FARKAS DR.